

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh1424>

Geliş Tarihi: 28.09.2018

Kabul Tarihi: 09.10.2018

BAŞLANGIÇTAN ORTA DEMİR ÇAĞI'NA KADAR DAĞLIK DOĞU ANADOLU'NUN SOSYO - EKONOMİK YAPISI

Sırrı TİRYAKI¹

Özet

Doğu Anadolu Bölgesi'nde ilk insana dair izler Paleolitik Çağ'a kadar inmiştir. Dönemin zorlu şartlarının gereği olarak bu bölgedeki ilk insanlar sadece yabancı meyveleri tüketebilmiş ve bazı bitkilerin köklerinden yararlanabilmiştir. Ancak Paleolitik Çağ'ın ilerleyen aşamalarında Doğu Anadolu'da çevre ve iklimsel şartların uygun hâle gelmesi sonucu bölgenin sosyo kültürel yapısında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Örneğin avcılık ve toplayıcılık, günlük yaşamın vazgeçilmez geçim yolları arasında yer almaya başlamıştır. Neolitik Çağ'da ise Dağlık Doğu Anadolu'nun sahip olduğu verimli obsidyen kaynakları, bölgeler arası ticarete oldukça etkiliydi. Tunç Çağlarının başlamasıyla birlikte hayvancılıkla geçinen yarı göçebe aşiret tarzı gruplar, bölgenin sosyo-ekonomik yapısında önemli rol oynamaya başladı. Bölgede ortaya çıkan aşiret tarzı yapılanmalar, Tunç Çağlarının sonlarına doğru Uruadri ve Nairi adındaki yerel politik güçlere dönüşmeye başladı. Uruadri ve Nairi isimli yerel politik güçlerin Asur saldırıları karşısında geliştirdiği siyaset ve ortaya koyduğu askeri politikalar, bölgenin Erken Demir Çağı'nın sosyo - ekonomik yapısını şekillendirdi.

Anahtar Kelimeler: Dağlık Doğu Anadolu, Avcılık ve Toplayıcılık, Obsidyen, Göçebe Gruplar, Uruadri ve Nairi

Socioeconomic Structure Of The Eastern Anatolia From The Beginning To The Middle Iron Age

Abstract

The traces of the first human in the Eastern Anatolia Region goes back to the Palaeolithic Age. Due to the hard conditions of the period, the first people in this region

---

¹ Dr.Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, sirri_tiryaki@hotmail.com

could only consume the wild fruits and benefit from the roots of some plants. However, in the later stages of the Palaeolithic Age, significant changes occurred in the socio-cultural structure of the region after environmental and climatic conditions became appropriate in Eastern Anatolia. Hunting and foraging, for example, turned into one of the indispensable livelihoods of daily life. In addition, in the Neolithic Age, the fertile obsidian resources found in the Mountainous East Anatolia had high effect on inter-regional trade. With the beginning of the Bronze Age, the semi-nomadic tribal style groups living via animal husbandry started to play an important role in the socio-economic structure of the region. The tribal-style structures that emerged in the region began to turn into the local political forces called Uruadri and Nairi towards the end of the Bronze Ages. The policies and military policies developed by the local politic forces called Uruadri and Nairi against the Assyrian attacks shaped the socio-economic structure of the region at the Early Iron Age.

Keywords: Mountainous East Anatolia, Hunting and Foraging, Obsidian, Nomadic Groups, Uruadri and Nairi

1.Giriş

Bu çalışmanın amacı, Paleolitik Çağ'dan Orta Demir Çağı'na kadar geçen zaman dilimleri boyunca Doğu Anadolu Bölgesi'nin dağlık alanlarında insana dair faaliyetlerin varlığını kanıtlayabilecek deliller ortaya koymaktır. Türkiye'nin en yüksek ve sert coğrafyasını oluşturan Doğu Anadolu Bölgesi aynı zamanda arkeolojik açıdan ülkemizin en az araştırma yapılan kesimidir. Dağlık arazi şartlarının yanı sıra zorlu kış şartları gibi faktörler, Doğu Anadolu'da Türkiye'nin diğer bölgelerine oranla daha az arkeolojik kazının yapılmasına neden olmuştur. Ancak bütün bunlara rağmen Doğu Anadolu Bölgesi'nin, Yakın Doğu coğrafyasının önemli kültür bölgelerinden biri olduğuna dair önemli kanıtlar mevcuttur. Örneğin bu bölgede insana dair izler Paleolitik Çağ'a kadar inmiştir. Paleolitik Çağ'a dair bölgedeki insani yaşamla ilgili izlerin en önemli kanıtlarını, mağara ve kaya üstü yerleşim alanlarının yanı sıra yüksek dağlık alanlarda çoğunlukla vurma tekniği kullanılarak yapılan çok sayıdaki kaya resmi oluşturmaktadır. Söz konusu kaya resimleriyle ilgili bir diğer önemli husus ise bu resimlerin Paleolitik Çağ'da Doğu Anadolu insanının hayata bakış açısı ve günlük yaşantısıyla ilgili önemli bulgular ortaya koymasıdır.

Neolitik Çağ'dan Orta Demir Çağı'na kadar geçen süreler boyunca iklim şartları ve çevre koşullarının uygun hâle gelmesi, Doğu Anadolu Bölgesi'nde

Başlangıçtan Orta Demir Çağı'na Kadar Dağlık Doğu Anadolu'nun Sosyo - Ekonomik Yapısı

sürekli olarak nüfus artışını sağlamıştır. Neolitik Çağ'da Doğu Anadolu, bölgelerarası ticarete obsidyen aktarımında ön planda olmuştur. Metalin keşfinden önce obsidyenin, Yakın Doğu uygarlıkları için önemi oldukça büyüktü. Çünkü dönemin kesici ve dürtücü aletlerinin yapımında obsidyenden yararlanılmaktaydı. Bütün bunlar obsidyen yatakları açısından oldukça verimli olan Doğu Anadolu coğrafyasını çok daha önemli bir hâle getirmekteydi. Kalkolitik Çağ'da metalin günlük hayatta yoğun olarak kullanımıyla birlikte Doğu Anadolu'daki maden yatakları çok daha önemli bir hâle geldi. Erken Tunç Çağı'nda, MÖ 3000 yıllarına doğru Doğu Anadolu'da yaşanan yoğun göç dalgası sonucunda "Karaz Kültürü" olarak tanımladığımız yeni bir kültür ortaya çıkmıştır. Orta Tunç Çağı'nda Doğu Anadolu Bölgesi'nde görülen aşiret tarzı yapılanmaya sahip ve hayvancılıkla geçinen grupların varlığı, bölgenin artık politik yapılanmalara doğru gittiğini ortaya koymuştur. Nihayetinde Son Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'nda bölgede Uruadri ve Nairi adını verdiğimiz yerel politik güçler ortaya çıkmıştır.

Özetle, başlangıçtan Orta Demir Çağı'na kadar Dağlık Doğu Anadolu'da ortaya çıkan kültürel yapılar ve bu kültürel yapıların yaşadığı değişimler, tarihi perspektiften daima dikkat çekmiştir. Ayrıca Paleolitik Çağ'dan Orta Demir Çağı'na kadar bölge insanının kullandığı aletlerin teknolojisinde ve günlük yaşam alışkanlıklarında sürekli değişimler yaşanmıştır. Söz konusu zaman dilimlerinde insanların bilgi birikimlerinde ve günlük hayata dair yaşam tecrübelerinde ilerlemeler yaşanmıştır. Yaşanan bütün gelişmeler elbetteki bölgenin sosyo-ekonomik yapısında önemli değişimlere neden olmuştur. Bütün bu yaşananların sağlıklı bir fotoğrafını çekmek ve Orta Demir Çağı'na kadar bölgede sosyal, kültürel, teknik ve ekonomik konularda yaşanan değişiklikleri ortaya koymak, çalışmamızın en önemli amacını oluşturmaktadır. Ayrıca arkeolojik araştırmalar konusunda hâlâ önemli eksikliklerin yaşandığı, Doğu Anadolu Bölgesi'nin prehistorik geçmişine dair önemli tespitlerde bulunup bunları ortaya koymak, bölgenin prehistorik bilinmezliklerini aydınlatmaya katkı sağlayacağı kanaatindeyim.

Dağlık Doğu Anadolu Coğrafyası

Doğu Anadolu coğrafyası, 163055 km²'lik alanı ile ülkemiz coğrafi bölgelerin en büyüğüdür ve ülke topraklarının yaklaşık % 21'ini kapsamaktadır (Arınç, 2013: 1). Bölge, aynı zamanda ülkemizin en yüksek ve engebeli sahasıdır. Ülkemizin en yüksek dağları da bu bölgemizde yer almaktadır (Atalay; Mortan, 1997: 302). Güneydoğu Toroslarla Doğu Karadeniz dağları arasında yer alan Doğu Anadolu Bölgesi sahip olduğu sıradağlar, volkanik yüksek dağlar, yüksek yaylalar ve ovaları ile yukarıda ifade ettiğimiz üzere ülkemizin en dağlık bölgesi ünvanına sahiptir. Örneğin batıda Munzur Dağları ile başlayarak, doğuya doğru Mercan ve Palandöken gibi dağlarla devam eden Karasu-Aras sıradağları bulunmaktadır. Bahsettiğimiz bu silsilenin doğu ucu üzerinde ise büyük Ağrı volkanı bulunmaktadır. Bölgenin batı sınırı, Erzincan'dan Muş'a çekilen bir hatla belirlenen Doğu Anadolu yaylasının üzerinde, Bingöl Dağlarıyla başlayan Nemrut ve Süphan gibi volkanik dağların yanı sıra Ağrı Dağı'na kadar uzanan geniş bir volkanik arazi de bulunmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan bütün dağ sistemi Transkafkasya coğrafyasıyla da birleşerek coğrafi açıdan birbirine benzeyen bir bütün meydana getirmiştir (Özfirat, 2001: 14). Çalışmamızda sıklıkla vurgulayacağımız "Dağlık Doğu Anadolu" tabiri, Modern Cumhuriyet'in Kars, Erzurum, Iğdır, Ardahan, Ağrı, Erzincan, Tunceli, Bingöl, Muş, Bitlis, Van ve Hakkâri gibi kentlerini kapsamaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan dağ sıraları, alçak ve dalgalı düzlüklerle birbirlerinden ayrılmıştır. Aynı zamanda bu düzlükler üzerinde dağ kütleleri yükselmiş olup aralarında da çukur ovalar yer almıştır. Ortadaki Karasu-Aras Dağlarının güneyinde, bir dizi şeklinde uzanan Muş, Van, Gürpınar ve Yüksekova; kuzeyinde ise Erzincan, Tercan, Erzurum, Kars Ovaları ve Aras Vadisi (Özfirat, 2001: 14) güneyde de Elbistan, Elazığ, Malatya ve Bingöl Ovaları uzanmaktadır (Erdem, 2009: 18). Korunaklı olmakla birlikte sulanabilen bu sahalar, prehistorik çağlardan itibaren bölgenin en sık yerleşime sahne olan alanlarıdır. Özellikle Aras Vadisi'nde bulunan Iğdır Ovası, bölgenin en sık yerleşime sahne olan sahasıdır. Özetle Doğu Anadolu Bölgesi oldukça yüksek ve engebeli bir arazi yapısına sahiptir. Bölgenin ortalama yüksekliği 1800 m.yi aşmaktadır. Aras-Arpaçayı sahası gibi 1000 m.den alçak yerler ise oldukça azdır (Özfirat, 2001: 14).

Başlangıçtan Orta Demir Çağı'na Kadar Dağlık Doğu Anadolu'nun Sosyo - Ekonomik Yapısı

Yükseklik, dağların uzanışı ve denize uzaklık gibi faktörlerden dolayı Doğu Anadolu Bölgesi'nde Karasal İklim etkili olmuştur (Atalay; Mortan, 1997: 447-530). Karasal İklim'in en belirgin özelliği kış aylarının uzun, sert ve yoğun kar yağışlı geçmesidir. Yaz ayları ise sıcak, kurak ve kısadır. İklimsel açıdan yaşanan bu olumsuzluklara rağmen bölgenin korunaklı yeryüzü şekillerine sahip olması, zengin su kaynakları ve verimli otlaklarının bulunması, prehistorik çağlardan itibaren yerleşime sahne olmasına katkı sağlamıştır (Saraçoğlu, 1956: 9-429). Bölgede en fazla yağış ilkbahar aylarında görülür. Bölgenin yıllık yağış miktarlarına baktığımızda bu oranın 500-600 mm civarında olduğu görülür. Ayrıca bölgedeki dağların uzanış yönleri yıllık yağış miktarı üzerinde oldukça etkilidir. Örneğin bölgenin en fazla yağış alan kesimleri Güneydoğu Toroslar ve Hakkâri Bölümü'dür. Bu kesimler, güneyden gelen yağışlı hava kütlelerinin iç kısımlara sokulmasını engellediği için fazla yağış alırlar (Erdem, 2009: 18).

Resim 1: Doğu Anadolu Bölgesi'nin Coğrafi Sınırları (Harita Tarihçi Erol Yılmaz tarafından çizilmiştir)

Sırrı TİRYAKİ

Doğu Anadolu Bölgesi'nin yıllık sıcaklık ortalaması, 5-6 derece civarında olup neredeyse yılın yedi ayı karla kaplıdır. Bu durum, prehistorik çağlardan beri bölgedeki tarımsal aktiviteleri etkilediği gibi ulaşımına dair faaliyetleri de etkilemiştir. Çünkü kışların uzun sürmesi, kar örtüsünün aylarca yerde kalması ve yaz aylarının kısalığı bu bölgede tarım yapılabilecek süreyi kısaltmıştır. Özellikle bölge, yoğun kar aldığı için Modern Cumhuriyet Dönemi'nde dahi ulaşım faaliyetleri konusunda sıkıntılar yaşatmıştır. Doğu Anadolu'nun çok geniş ve yükseklik farklarına sahip bir bölge olmasından dolayı, kimi yerlerde iklim özellikleri de farklılaşmaktadır. Örneğin Erzurum-Kars bölümünde kışlar çok sert ve yağışlı geçerken Yukarı Fırat Bölümü'nün güneyde yer alması ve yüksekliğin azalması nedeniyle bu bölüm sıcaklık bakımından daha elverişlidir (Erdem, 2009: 18-19).

Başlangıçtan Orta Demir Çağı'na Kadar Dağlık Doğu Anadolu'nun Sosyo-Ekonomik Yapısı

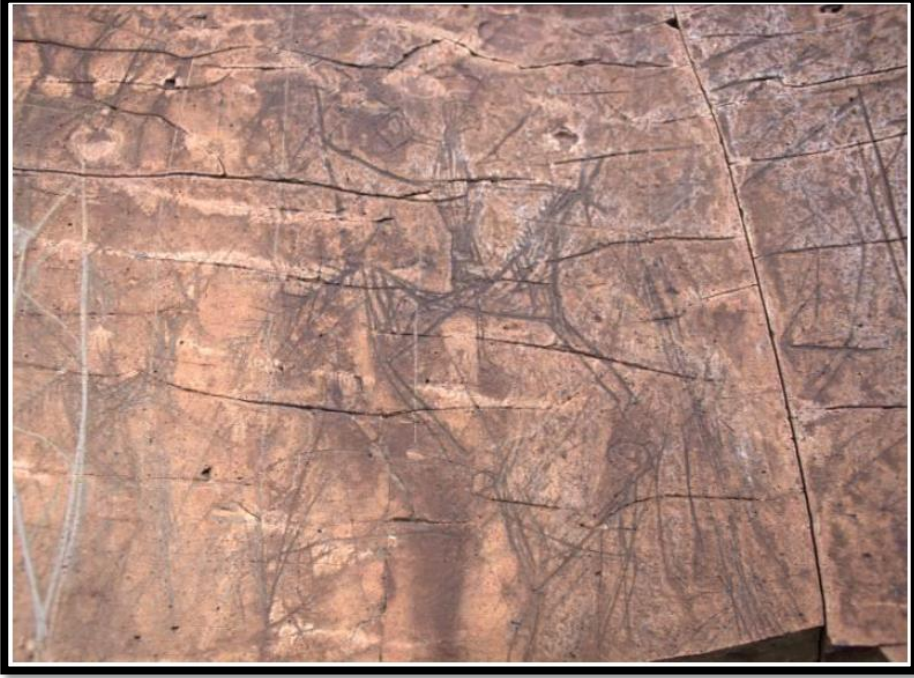
Anadolu, coğrafi konumu itibariyle kıtalar arasında doğal bir köprü oluşturmaktadır. Asya'dan Avrupa'ya doğru bir yarımada şeklinde uzanan bu coğrafya, sahip olduğu yüz ölçümü itibariyle çeşitli iklim bölgelerine sahiptir. Anadolu coğrafyasında kurak ve yarı kurak düzlüklerden, yayvan ya da iğne yapraklı ormanların olduğu dağlara, alüvyonlu kıyı ovalarından buzullarla kaplı yüksek dağlara kadar çok farklı iklim bölgeleri bir arada bulunmaktadır. Bu coğrafya, konumu nedeniyle tarihin erken dönemlerinden itibaren sürekli olarak insanların ilgisini çekmiştir. Ülkemizde arkeolojik araştırmaların giderek ilerlemesi sonucunda, Anadolu coğrafyasının yaklaşık bir milyon yıldan bu yana sürekli olarak iskân edildiği ve kültür tarihi açısından önemli bir konuma sahip olduğu ortaya çıkmıştır (Özdoğan, 2011a: 30). Anadolu'nun Paleolitik Çağı'na dair araştırmalar ise 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra yoğunluk kazanmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi, yeryüzü şekilleri itibariyle doğal geçitler dışında, çevresindeki diğer alanlara kapalı olduğu için bu bölgede Paleolitik Çağ'la ilgili yapılan çalışmalar günümüzde de istenilen seviyeye ulaşabilmiş değildir (Ceylan, 2001: 25).

Anadolu'da çevre koşullarının uygun hâle gelmesiyle birlikte Paleolitik Çağ insanının günlük hayatta kullandığı aletlerin hammaddesi olan quartz, obsidyen ve bazalt taşlarının bol miktarda bulunuşu, bu coğrafyada yoğun

Başlangıçtan Orta Demir Çağı'na Kadar Dağlık Doğu Anadolu'nun Sosyo - Ekonomik Yapısı

yerleşmelere imkân sağlamıştır. Tarih öncesi dönemlerde insanoğlu beslenme sorununu avcılık ve toplayıcılık yaparak çözüme kavuşturmuştu. Aynı yaşam tarzını devam ettiren Doğu Anadolu Bölgesi Paleolitik insanı, yabani meyveleri tüketmiş ve ayrıca çeşitli bitki ve köklerinden yararlanmıştı. Paleolitik Çağ'da, Doğu Anadolu Bölgesi'nde çevre ve iklim şartlarının uygun hâle gelmesiyle birlikte kültürel gelişimin başlangıç evresini oluşturan avcılık ve toplayıcılık, bu dönemin insanlarına olumlu bir hayat imkânı sağlamıştır. Çalışmamızın konusunu oluşturan Dağlık Doğu Anadolu coğrafyasındaki Paleolitik Çağ'a tarihlendirilen mağara ve kaya üstü yerleşim alanları (Ceylan, 2001: 25-26). Kars-Van ve Hakkâri bölgelerinde bulunmuştur (Kökten, 1975: 101; Belli, 2003: 29-42; Belli, 1975: 1-40; Sevin, 2003a: 11).

Kars'ta Cilavuz, Tombultepe, Ağzıaçık, Camuşlu; Muş'ta Liz; Tunceli'de Pınarlar ve Eşkinisefine, dağlık Doğu Anadolu coğrafyasındaki Paleolitik Çağ'a dair önemli yerleşim alanları arasında yer almaktadır (Sevin, 2003b: 33-37). Kars yakınlarındaki Camuşlu; Van-Hakkâri bölgesindeki Tirişin Yaylası'nda ve Cilo Dağları üzerindeki Gevaruk'ta vurma tekniğiyle yapılmış binlerce kaya resmi bulunmaktadır (Sevin, 2003a: 11). Ayrıca Van'daki Put Köyü ve Başet Dağı ile Pasinler'deki Yarnak ve Yazılı Mağara, içinde Paleolitik Çağ'a ait kaya resimlerinin bulunduğu önemli alanlardan bazılarıdır. Özellikle Yakın Doğu'da kaya resimlerinin yoğun bir şekilde görüldüğü alanlardan biri olan Hakkâri yöresindeki Tirişin Yaylası, denizden 2850 m yükseklikte yer almaktadır. Andezit bloklar üzerine kazınmış ya da çizilmiş olan resimler, çok geniş bir alana yayılmış vaziyette olup birbirlerine yakın iki grup şeklinde kümelenmiştir (Sagona & Zimansky, 2015: 26-27). Dağlık Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki yüksek dağlık alanlarda bulunan kayalara ve mağara duvarlarına çeşitli teknikler kullanılarak yapılan bütün bu resimler, yazısız dönemler için bölgedeki sosyo kültürel hayata dair önemli veriler ortaya koymuştur (Günaşdı, 2016: 393).

Resim 2: Doğu Anadolu'daki Panolardan Bir Kesit (Günaşdı, 2016: 404)

Buzul Çağı'nın son dönemlerinden itibaren (yaklaşık MÖ 11.000'den) dünyada küresel bazda çevresel ve insani konularda iki önemli gelişme yaşanmıştır. Bu gelişmelerden ilki, küresel ısınma sonucu denizlerin seviyeleri yükselmiştir, buna bağlı olarak bitki örtüleri ve hayvanlar artık daha nemli ve sıcak bölgelere doğru yayılmıştır. Ancak bu durum “*Younger Dryas*” adı verilen soğuk ve kurak dönemle (MÖ yaklaşık 10.800 – 9600) kesintiye uğramıştır. Bahsettiğimiz bu soğuk ve kurak dönemi, ılık kış aylarının ve yüksek oranda nemin etkili olduğu yaz aylarının uygun çevre koşullarının yaşandığı “*Climatic Optimum*” (MÖ yaklaşık 9600 – 5000) evresi izlemiştir. İkinci önemli değişim ise bahsettiğimiz bu çevresel olaylar sonucunda küresel anlamda ortaya çıkan yeni sosyal ve ekonomik arayışlara yönelen insanoğlundan kaynaklanmıştır. Komşu coğrafyalar üzerinde ciddi bir etkiye sahip olan Yakın Doğu'da ortaya çıkan yeni değişimlerin en önemlisi, insanların artık göçebe yaşam tarzını bir kenara bırakıp yerleşik yaşamı temsil eden köysel yaşama geçmiş olmasıdır.

İnsanoğlunun Neolitik Çağ'la birlikte yerleşik yaşam tarzına geçmesi sonucu yeni sosyal yapılar ortaya çıkmıştır. Yerleşik yaşam tarzı öncesinde yaşamsal faaliyetler bireyler arasındaki işbirliğine bağlı iken, giderek bireysel yetenekler ve çekirdek aile gibi durumlar, insanlar için hayatta kalma mücadelesinde daha etkili olmuştur. Ayrıca basit olarak inşa edilen konutlar yaşamsal etkinliklerin merkezi hâline gelmiştir (Sagona & Zimansky, 2015: 33).

Neolitik Çağ'da Dağlık Doğu Anadolu coğrafyası güneydeki uzak coğrafyalara obsidyen aktarımında ön planda olmuştur. Eski Yakın Doğu'da özel bir öneme sahip olan obsidyen, diğer bir ifadeyle volkanik cam, uzun dönemler boyunca bölgelerarası ticaret ağının önemli bir ögesi olmuştur. Asit esaslı volkanik lavların doğada hızla soğuyarak camsı özellikler kazanması sonucunda meydana gelen obsidyen, tarih öncesi dönemlerde kesici, kazıcı ve dürdütücü alet yapımında oldukça önemli bir hammadde konumundaydı. Obsidyenin yapısı itibariyle sertliği ve kırılma yerinin önceden belirlenebilir olması ve camsı bir kırılma eğilimine sahip olması sonucunda keskin kenarların elde edilmesine imkân sağlamıştır. Bütün bu özellikler² obsidyenin çağlar boyunca alet yapımında ön planda yer almasını sağlamıştır. Obsidyen, özellikle Yakın Doğu coğrafyasında Miosen Dönem'den beri karmaşık olarak tanımlanabilecek jeolojik etkinliklere sahne olmuş bölgeler olan (Sagona & Zimansky, 2015: 65-66) Anadolu ve

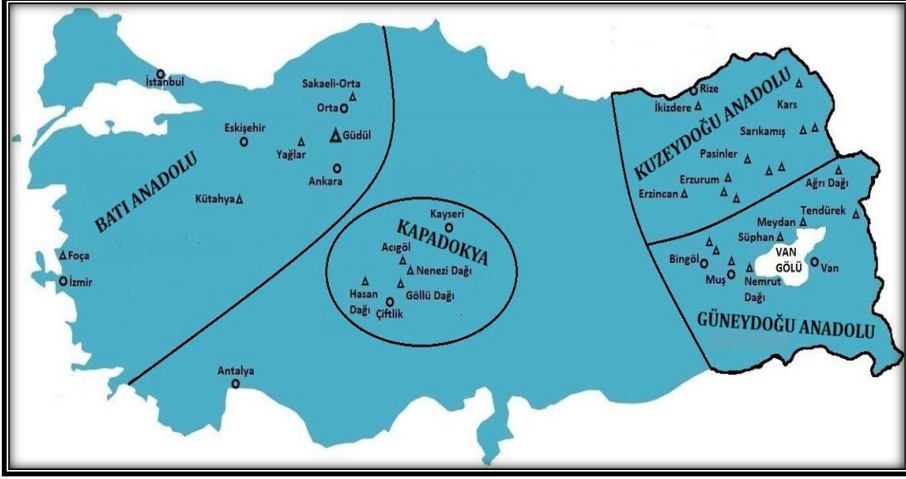
---

² Obsidyenin çeşitlilik içeren jeokimyasal niteliklerini vurgulamakta önemli yararlar bulunmaktadır. İlk başlarda obsidyen jeolojik zaman boyunca yeniden kristalleşen, durağan olmayan bir maddedir. Genel anlamda 10 milyon yıldan genç olan dolgular en kaliteli obsidyeni oluşturmaktadır. Ancak bahsettiğimiz bu zaman diliminden daha yaşlı olan dolgulardaki obsidyen ise alet yapımı için çok uygun değildir. Obsidyenin sahip olduğu bu ayırt edici özellik, kayıtlı yatakların sadece bir kısmının kullanıldığını ortaya koyması açısından önemlidir. Dolgullardaki yabancı maddeler ve yeniden kristalleşme, eski dönemlere ait yatakları kullanılmaz hâle getirmiştir. Bütün bunlar “arkeolojik” ve “jeolojik” obsiyen şeklinde bir ayrımın yapılmasını gerekli kılmıştır. Diğer bir önemli konu ise her bir obsidyen yatağının tanımlayıcı iz elementlerine sahip olmasıdır. Her ne kadar tek bir yatakta bulunan bileşim de kendi içinde farklılık teşkil edebiliyorsa da bu durum yataklar arasındaki farklılığa kıyasla çok daha azdır; bu durum aynı zamanda her yatağı kendi jeokimyasal parmak iziyle tanımlama olanağı sağlamaktadır. Yeniden kullanım uygulamalarıyla farklılaşabilecek bir yapıya sahip olan diğer madenlerin aksine, obsidyen üzerinde yapım ve kullanım amacıyla yapılan değişiklikler, bu maddenin fiziksel ve kimyasal yapısında herhangi bir değişikliğe sebep olmaz. Bu durum aynı zamanda obsidyeni ticari faaliyetler sonucunda bölgeler arası dolaşımda köken probleminde son derece hassas bir belirleyici konumuna çıkarmıştır (Sagona & Zimansky, 2015: 66).

Transkafkasya coğrafyasının farklı yerlerinde ortaya çıkmıştır (Badalyan & Chataigner & Kohl, 2004: 437-462).

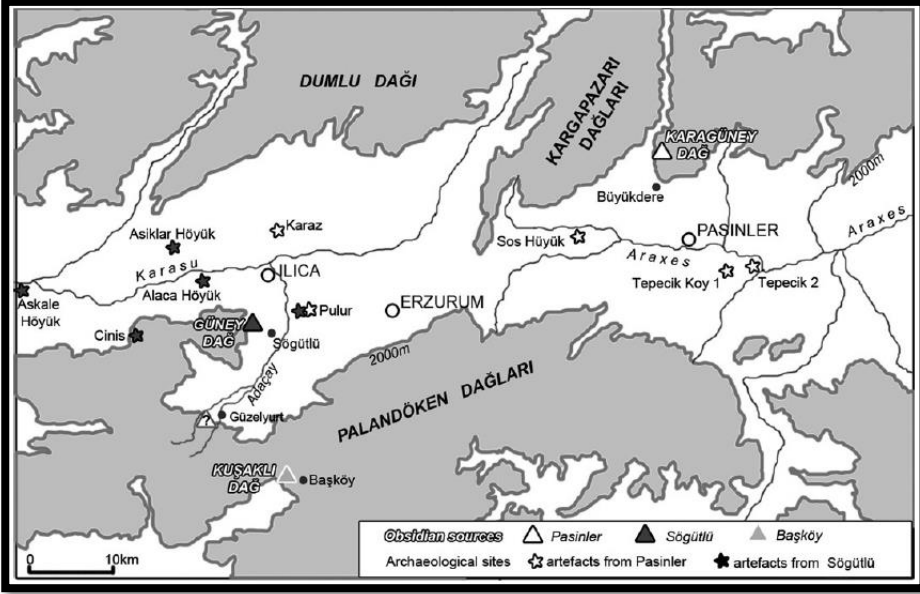
Yakın Doğu coğrafyasında (Chataigner, 1998: 273-324) Kafkaslar dışında en zengin obsidyen yataklarına sahip Anadolu'daki başlıca yataklar Kars, Bingöl, Van ve Kapadokya'da görülür (Balkan Atlı, 2011: 71). Anadolu coğrafyası özellikle Üst Miyosen'den başlayarak, Pliyosen ve tüm Kuvaterner boyunca üç bölgede yoğunlaşan bir volkanizmaya sahne olmuştur. Bahsettiğimiz bu volkanizma Doğu Anadolu'da Kafkaslar ve Bitlis-Zağros Dağları kuşağı, İç Anadolu Bölgesi'nde Kapadokya, Batı Anadolu'da ise Ege Denizi sınırı olmak üzere üç bölgede gözlenmiştir (Chataigner & Akın & Aras, 2014: 590). Yukarıda değindiğimiz üzere Anadolu için Göllüdağ (Balkan-Atlı & Binder & Cauvin & Bıçakçı & Aprahamian & Kuzucuoğlu, 1999: 133-145) ve Nenezi yataklarının temsil ettiği Kapadokya Kuşağı ile Bingöl, Van, Kars, Erzurum yataklarının temsil ettiği Doğu Anadolu Kuşağı önemlidir (Chataigner & Akın & Aras, 2014: 590). Özellikle Niğde ili Göllüdağ bölgesindeki (Balkan Atlı & Binder & Cauvin & Bıçakçı & Aprahamian & Kuzucuoğlu, 1999: 133-145) Kömürcü köyü sınırları içerisindeki Kaletepe'deki atölyede ortaya çıkarılan, çok sayıda çekirdek, dilgi ve yonga içeren dolguların varlığı bölgede uzun süreli kullanımlar sonucu bir standartlaşmanın yanı sıra (Balkan Atlı, 2011: 71) bölgede organize bir taş alet yapımı sektörünün varlığını da ortaya koymuştur (Balkan-Atlı & Binder & Cauvin & Faydalı, 1998: 1-22).

Başlangıçtan Orta Demir Çağı'na Kadar Dağlık Doğu Anadolu'nun Sosyo - Ekonomik Yapısı

Resim 3: Anadolu Coğrafyasındaki Obsidyenler Yataklarının Dağılımı (Harita Tarihçi Erol Yılmaz tarafından çizilmiştir)

Doğu Anadolu'daki kaynaklara baktığımızda ise bu kaynakların Orta Anadolu'daki kaynaklara göre daha az bilindiğini görüyoruz. Ancak son dönemlerde yapılan yoğun yüzey araştırmaları sonucunda alınan örnekler ve yapılan analizlerle bilhassa Dağlık Doğu Anadolu kökenli obsidyenlerin de geniş alanlarda kullanıldığı tespit edilmiştir (Kobayashi & Sagona, 2007: 185-196). Kuzeydoğu dağlık bölgesi ve Van Gölü Havzası, verimli obsidyen kaynaklarına sahip ve yüz ölçümleri itibariyle geniş iki bölgedir. Kuzeydoğu sahası olarak tanımladığımız bölge Pasinler, Güzelyurt, Ömertepe, İkizdere, Erzincan ve Sarıkamış'ı kapsamaktadır. Bahsettiğimiz bu obsidyen kaynaklarından en kapsamlı olanı Pasinler'dir. (Sagona & Zimansky, 2015: 68). Erzurum'un doğusunda bulunan Pasinler'deki obsidyen yatakları, Dağlık Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki zengin obsidyen kaynaklarından biri olma özelliğine sahiptir (Bigazzi & Yeğingil & Ercan & Oddone & Özdoğan, 1997: 64). Özellikle Büyükdere Nehri'nin ötesindeki Pasinler ilçesine doğru olan alanda, taş sekiler boyunca yerleştirilmiş durumda bulunan, sudan aşınmış döşeme taşlarının tarih öncesi dönemlerde kullanılmış olmaları kesindir (Sagona & Zimansky, 2015: 68).

Resim 4: Erzurum Bölgesi Obsidyen Yatakları ve Arkeolojik Yerleşim Alanları (Chataigner & Işıklı & Gratuze & Çil, 2013: 1-24).

Kuşkusuz bahsettiğimiz obsidyen hammaddesinin güney bölgelerine aktarımında Dağlık Doğu Anadolu coğrafyasında Bingöl ve Tatvan arasında yer alan büyük obsidyen yatakları oldukça önemlidir. Neolitik Çağ'ın hemen ilk başlarından itibaren bu taşın Anadolu'nun güney bölgelerine ve Mezopotamya coğrafyasına sürekli olarak artan miktarlarda aktarıldığı görülmüştür (Özdoğan, 2011b: 69). Obsidyenin bu dönemdeki önemi ise bıçak, orak gibi kesici, kazıcı, delici ve dürtücü aletlerin hammaddesi olarak kullanılmasından gelir (Sevin, 2003a: 29). Ancak daha binek ve yük hayvanlarının evcilleştirilmediği Neolitik Çağ'da son derece ağır bir hammadde olan obsidyenin tonlarla ifade edilebilecek miktarlarda Anadolu'nun güney bölgelerine ve Mezopotamya coğrafyasına taşınmış olması şaşırtıcı gelmektedir (Özdoğan, 2011a: 69).

Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'dan itibaren bölgelerarası ticarete önemli bir olgu olarak karşımıza çıkan obsidyen ticareti³, çağın başlarında yoğun

³ Obsidyen takası ilk olarak Son Pleistosen'deki avcı toplayıcılar tarafından gerçekleştirilmiştir. MÖ yaklaşık 14.000'den 12.000'e kadar, Orta Anadolu Bölgesindeki yataklardan elde edilen sınırlı

olarak ortaya çıkmışsa da dönemin sonlarına doğru ticari ilişkilerde obsidyenin ağırlığı giderek azalmıştır. Ancak başta Çayönü olmak üzere bazı bölgelerde önceki dönemlerin obsidyen işçiliğini gösteren bazı numuneler varlığını devam ettirmiştir. Buna karşılık Çayönü yerleşiminin batısında ve güneyinde hemen hemen tümüyle yeni tipler ortaya çıkmıştır. Yine önceki dönemde Güneydoğu Anadolu'daki yerleşim alanlarına obsidyenin iki farklı bölgeden, İç Anadolu ve Bingöl çevresinden geldiği bilinmektedir. Yine obsidyenin bölgelerarası dolaşımına dair ilginç olan bir başka nokta ise obsidyen aletlerin kaynağın olduğu yerde işlenip kullanıma hazır hâlde kullanıldığı bölgelere gitmiş olmasıdır. Bu durum aynı zamanda bu dönemde kullanılan obsidyen aletlerinin daha çok birbirlerine benzeyen düzgün, küçük dilgiler hâlinde olmasına neden oldu (Özdoğan, 2011c: 81).

Ayrıca bu çağda Doğu Anadolu'nun (Yakar, 2014: 39-228) dağlık alanlarında avcılığa dayalı yaşam tarzı hâlâ varlığını devam ettirmekteydi. Bahsettiğimiz bu avcı toplumlarla güneyin tarımcı grupları olarak tanımladığımız topluluklar arasındaki ilişkinin türü hâlen tam olarak anlaşılammıştır. Özdoğan'a göre bu gruplar arasında bazı hammaddelerin ya da o dönemin sanayi ürünü olarak sayılabilecek dokuma gibi maddelerin ve bazı yiyeceklerin ticareti de yapılmaktaydı. Van ve Hakkâri arasındaki 2800 m. yükseklikteki Tırşın mevkiinde bulunan kaya resimleri, Dağlık Doğu Anadolu'daki yaşam tarzının önemli simgeleri arasında bulunmaktadır (Özdoğan, 2011c: 81).

---

miktardaki obsidyenler, çeşitli ticari ve kültürel ilişkiler sonucunda Toros Dağlarını aşarak Kuzey Levant'a ulaşmıştır. Söz konusu obsidyenler burada Geometrik Kebaran aletleri olarak biçimlendirilmiştir. Bereketli Hilal'in kuzey ucundaki Bingöl obsidyeni ise, Kuzey Zagros Dağlarında bulunan Zarzian topluluklarına kadar ulaşmıştır. Sonraki tarihlerde başlayacak olan "*Younger Dryas*" döneminde ortaya çıkan ani soğuklar dahi bölgelerarası obsidyen ticaretini etkilememiştir. Bütün bunlardan yola çıktığımızda MÖ 12.000 – 9500 yılları arasında Orta Fırat, Orta Anadolu kaynakları ile Levant'ın Natuf toplulukları arasında bir ara bölge oluşacak gibidir. Bu gelişmeler ışığında Bingöl'deki obsidyen yataklarının da Zagros bölgesinin ihtiyacını karşılamaya devam etmiştir. Bu durumun en önemli kanıtını ise Zawi Chemi'de ortaya çıkarılan aletler oluşturmuştur. İlerleyen dönemlerde iklim şartlarının normalleşmesiyle birlikte coğrafyalar arası obsidyen dolaşımı en fazla Çanak Çömleksiz Neolitik'in A dönemi boyunca devam etmiştir. Her ne kadar doğu bölgelerindeki obsidyen Orta Fırat'ı geçerek Levant'a kadar ulaşmışsa da Orta Anadolu'nun iki bölgesi ile Bingöl coğrafyası kendine özgü şartlar sonucu farklı takas bölgeleri olarak kalmıştır (Sagona & Zimansky, 2015: 69).

Kalkolitik Çağ'da ise Doğu Anadolu coğrafyasıyla (Marro & Özfirat, 2003: 385-422) ilgili bilgilerimizde ciddi bir artış söz konusu olmuştur (Işıklı & Tavukçu, 2008: 82). Bunun en önemli nedeni bölgenin Paleolitik ve Neolitik çağlarda kısmen iskân görmüş olmasına rağmen, Kalkolitik Çağ'la birlikte yoğun bir şekilde iskân görmüş olmasıdır (Erdem, 2009: 41). Örneğin bu dönemde gelişkin bir kültürel seviyeye sahip olan Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye coğrafyaları ile yoğun ticari ve kültürel ilişkiler kurulmuştur (Işıklı & Tavukçu, 2008: 82). Muş coğrafyasında ele geçirilen Halaf kültürüne ait keramik parçaları Mezopotamya ile kurulan ticari ve kültürel ilişkilerin en önemli kanıtı olmuştur (Rothman & Kozbe, 1997: 105-126). Mezopotamya coğrafyasının sahip olduğu kültürel ve teknolojik gelişmişlik, bu coğrafya ile kurulan ilişkiler sonucunda Doğu Anadolu coğrafyasına yönelik teknoloji transferine de katkı sağlamıştır (Özfirat & Marro, 2004: 12-32).

Kalkolitik Çağ'ın ilerleyen aşamalarında (Koşay, 1962: 25-28) ise bölgenin güney kesimleri ile birlikte Zagros Dağları'nın eteklerinden batıda Fırat Irmağı ve Van Gölü'nün doğu kıyılarına kadar olan bölgeler tamamen Mezopotamya kökenli Halaf kültürünün etkisi altına girmiştir. Oldukça renkli boyalı çanak çömlek geleneğinin yanı sıra iyi düzenlenmiş bir ticari sisteme sahip olan Halaf kültürü halkları aynı zamanda geniş bir coğrafi alan üzerinde ticari ve kültürel ilişkiler sürdürebilecek bir kapasiteye de sahipti. Örneğin Doğu Anadolu'da Van Gölü'nün doğu kıyısı üzerinde bulunan ve daha çok bir ticaret kolonisi şeklinde gelişen Tilkitepe yerleşim alanı Mezopotamya coğrafyası ile sürdürülen doğal cam ticareti açısından Nemrut ve Süphan Dağı gibi kaynaklara yakınlığı nedeniyle önem arz etmekteydi (Sevin, 2003a: 89-95). Ayrıca Tilkitepe'de ele geçirilen buluntular (Korfmann, 1982: 10-230), bu döneme dair saman katkılı, devetüyü astarlı ve mat kırmızı hatlarla bezenmiş Halaf keramiklerinin varlığını ortaya koymuştur (Erdem, 2009: 42). Tilkitepe Höyüğü'ne yakın bir mesafede bulunan Yılantaşı Höyük'ten (Çilingiroğlu, 1997: 12) toplanan keramikler de Tilkitepe ile benzer özellikler göstermiştir (Erdem, 2009: 42).

Doğu Anadolu'da MÖ 4. binyılın sonları ve 3. binyılın başlarında ortaya çıkan, kendinden önceki geç Kalkolitik Çağ'daki kültürün devamı niteliğinde olan; Erken Tunç Çağı'nda gelişen teknoloji sonucunda madencilik

gelişmesiyle birlikte güçlü ekonomiler ortaya çıktı. Doğu Anadolu'da görülen güçlü ekonomilerle birlikte bölgeye yönelik gerçekleşen yoğun göçlerden kaynaklanan nüfus artışı beraberinde bu bölgedeki ilk küçük beylik sistemlerini oluşturmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi'nde ortaya çıkan bu küçük beylik sistemleri Kuzeybatı İran ve Kafkasya coğrafyaları ile yoğun bir kültürel iletişimin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Özellikle Dağlık Doğu Anadolu coğrafyasında hayvancılığa dayalı bir ekonomik yaşam tarzının olması, bölgeyi göçler için cazip bir hâle getirmiştir. Doğu Anadolu'da Erken Tunç Çağı kültürünün şekillenmesinde bölgenin coğrafi konumundan dolayı ticaretin önemli katkıları olmuştur. Özellikle Doğu Anadolu yaylasında Erken Tunç Çağı kültürünün şekillenmesinde ve gelişiminde ticaretin yanı sıra göçer halkların veya pastoral⁴ grupların da önemli katkısı olmuştur (Yaylalı, 2007: 165).

Dağlık Doğu Anadolu'daki arazilerin Erken Tunç Çağı yerleşme dokusu, yerleşmenin büyüklüğü ve yoğunluğunun yanı sıra farklı yerleşim alanlarının taşıma kapasitesi arasındaki ilişkiyi göstermiştir. Yüksekle birlikte rüzgâr ve engebeli arazi yapısı da köy ekonomilerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Ağır kış şartları çobanlık ve küçük ölçekli tarımın yapılmasını engeleyen ekonomik bir strateji olmuştur. Bu durum ise konar göçerliğe dayalı yaylacılık tarzı bir yerleşme dokusunu tetiklemiştir. Kısa bir sürede geniş alanlara yayılan Doğu Anadolu-Transkafkas Erken Tunç Çağı kültürü bunu açıkça ortaya koymuştur. Bu kültüre ait yerleşmelerin dağılımına baktığımızda, kültürün ana aktörü olan toplulukların bir kısmının göçebe ya da yarı göçebe bir yaşam tarzına sahip olduklarına dair izlenimler ortaya çıkmıştır (Yakar, 2007: 356).

Erken Tunç Çağı'nda MÖ 3100 yıllarına doğru başta Dağlık Doğu Anadolu olmak üzere bölge coğrafyasının önemli bir kısmı, olasılıkla Aras Irmağı Vadisi civarından gelen yoğun bir göç dalgasının etkisi altına girmeye başladı. Bölgenin sahip olduğu yüksek dağlık yapısı ulaşımına zor olanak

---

⁴ Pastoralizm terimi koyun, keçi ve inek gibi evcil hayvanların beslenmesi veya özellikle Yakın Doğu'da deve gibi insanların geçimlerini sağladığı hayvanları beslemesi anlamına gelmekteydi. Ancak pastoralizm kavramı günlük hayata dair birçok aktiviteyi kapsamaktadır. Örneğin Antropologlar, hayvancılık yapan toplulukları iki kritere göre sınıflandırmaktadır: Bunlar yerleşik olup olmadıkları (Konar göçer mi değil mi) diğeri ise hayvancılıkla birlikte ne kadar yoğun miktarda tarımsal faaliyet sürdürdükleridir (Piro, 2009: 4; Cribb, 1991: 18).

sağlamasına karşın bu coğrafyada geniş bir kültür bölgesi ortaya çıktı. Sahip olduğu ortak özellikleriyle dikkat çeken bu kültüre (Sevin, 2003a: 143-144) “Kura-Aras” (Rothman, 2015: 121-131), “Doğu Anadolu Erken Tunç Çağı Kültürü” (Burney, 1958: 157-209), “Erken Transkafkasya”, “Khirbet Kerak” (Kushnareva, 1997: 44) ve “Karaz” gibi değişik adlar verilmiştir (Sevin, 2003a: 143-144). Doğu Anadolu Erken Tunç Çağı’nı (Işıklı & Ergürer, 2017: 43-64) ciddi anlamda karakterize eden bu kültür (Yakar, 1985: 273-280), hemen hemen bölgenin tamamında varlık göstermiştir (Işıklı, 2011: 117). Işıklı, Karaz kültürünün Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki yayılımı coğrafi özellikler ve arkeolojik inceleme kolaylığını esas alarak, “Malatya-Elazığ Bölgesi”, “Van-Muş Bölgesi” ve “Erzurum-Kars Bölgesi” olmak üzere üç alt bölgeye ayırmıştır. Ancak çalışma sahasının Dağlık Doğu Anadolu olması itibarıyla inceleme alanımıza “Van-Muş Bölgesi” ve “Erzurum-Kars Bölgesi” girmektedir. Karaz kültürel kompleksinin Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki en önemli yayılım alanlarından birini Erzurum-Kars Bölgesi oluşturmuştur (Işıklı, 2011: 117-211).

Erzurum kent merkezinin oldukça yakınında yer alan ve aynı zamanda birbirlerine de çok yakın konumda bulunan (Yaylalı, 2007: 166) Karaz Höyük (Koşay & Turfan, 1959: 349-413), Pulur Höyük (Koşay, 1976: 1-228), Güzelova Höyük (Koşay & Vary, 1967: 5-27) ve Sos Höyük (A. Sagona & C. Sagona, 2000: 56-127) Erken Tunç Çağı’nda Dağlık Doğu Anadolu kültürü hakkında bilgiler ortaya koyan önemli yerleşim yerleridir. Ayrıca Erzurum’un kuzeybatıdaki komşusu olan ve (Yaylalı, 2007: 166) Bayburt il sınırları içerisinde yer alan Büyüktepe Höyük (A. Sagona & Pemberton & Mcphee & C. Sagona, 1995: 161-164) her ne kadar Erzurum il sınırları içerisinde yer almasa da coğrafi yakınlık nedeniyle Yaylalı tarafından Erzurum yöresindeki yerleşim alanlarından birisi olarak değerlendirilmiştir (Yaylalı, 2007: 166). Yukarıda bahsettiğimiz yerleşim alanlarının (A. Sagona & Erkmen & C. Sagona & Howells 1997: 181-226) genelde bereketli topraklarda yoğunlaşmış olmaları bu bölgede yaşayan halkların tarım ve hayvancılığa dayalı bir yaşam tarzı benimsediklerini ortaya koymuştur. Ayrıca Erzurum coğrafyasının Kafkasya ile nehir vadileri boyunca var olan kara ulaşım bağlantısı, yerleşim alanlarının seçiminde bölgelerarası ticaretin önemli bir etken olduğunu göstermiştir (Yaylalı, 2007: 166).

Yukarıda değindiğimiz Karaz kültürü (Yakar, 1990a: 93-100), adını Erzurum'un 16 km. kuzeybatısında yer alan ve Karaz Köyü ile iç içe olan Karaz Höyük'ten almıştır (Koşay & Turfan, 1959: 349). Karaz Höyük 200 m. çapında ve 16 m. yüksekliğindedir. Bu yerleşim alanı aynı zamanda bölgede ilk arkeolojik kazının yapıldığı höyük olma özelliğine de sahiptir (Işıklı, 2011: 212). Koşay'a göre köylülerin buradaki günlük faaliyetlerinden dolayı Karaz Höyük'te yoğun tahribat söz konusu olmuştur (Koşay & Turfan, 1959: 349). Ancak bütün bunlara rağmen Karaz Höyük'te yapılan arkeolojik kazılar, bölge tarımı için önemli bilgiler ortaya koymuştur. Örneğin obsidyenden yapılmış bıçaklar, öğütme taşları ve maden orakların bulunması, Erzurum yöresinde yoğun bir tarımsal aktivitenin yapıldığının en önemli kanıtı olmuştur (Ünsal, 2006: 130-131). Ayrıca tıpkı modern zamanlarda olduğu gibi Erken Tunç Çağı'nda da küçük ve büyük baş hayvan yetiştiriciliği bölge için vazgeçilmez ekonomik faaliyetler arasında yer almıştır (Kohl, 1992: 117-137; Rothman, 2003: 95-110). Bu yerleşim alanındaki madencilik faaliyetlerine baktığımızda ise burada ele geçirilen metal buluntular arasında hançerler, bıçaklar, baltalar, mızrak uçları ve iğneler bulunmaktadır. Bu eserlerin bazılarının benzerlerine Pulur kazılarında da rastlanmıştır (Ünsal, 2006: 131).

Dağlık Doğu Anadolu gibi zorlu coğrafyanın (Saraçoğlu, 1956: 1-494) uzun ömürlü kültürü olan Karaz'ın en belirgin özelliği ve yaygın olarak kullanılan malzemesi ise diğer prehistorik kültürlerde olduğu gibi keramiktir. Karaz kültürüne ait keramiklerin belirgin özelliği ise el yapımı olmalarıdır. Söz konusu keramiklerin yapımında iki yöntem öne çıkmaktadır: “*halka veya plaka şerit tekniği*” (*coil method*), ve “*kumaş hasır tekniğidir*” dir. Halka-şerit tekniği diğer yöntemle oranla Erzurum Bölgesi'nde, Erken Tunç Çağı'nda yaygın olarak kullanılan yöntemdir (Işıklı, 2007b: 328). Karaz kültürüne dair belirgin bir diğer özellik ise “kap altlıkları”dır (Sagona, 1984: 3-139; Işıklı, 2007b: 329). Işıklı'ya göre Karazın bütün yayılım alanlarında bu “kap altlıkları”na rastlanılmıştır (Işıklı, 2007b: 329). Bu kültürün bir diğer karakteristik özelliğini (Kushnareva, 1997: 43-79) ise “ocaklar” temsil etmiştir. Bu ocaklar Yakın Doğu'nun zorlu coğrafi ve ekolojik kuşağında ortaya çıkan Karaz kültürünün vazgeçilmez öğeleri arasında yer almıştır. Özellikle Erzurum coğrafyasında görülen ve dairesel forma sahip olan örneklerle Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren rastlanılmıştır (Işıklı,

2007b: 329; Kushnareva & Chubinıshvılı, 1970: 58-64). Karaz kültürü halklarının dini inanışları konusu ise araştırmacılar arasında sürekli olarak tartışma konusu olmuştur ancak bu konu tam anlamıyla açıklığa kavuşturulabilmiş değildir (Işıklı, 2007b: 329; Kushnareva, 1997: 74-78; Sagona, 1998: 13-25).

Genel anlamda Erzurum bölgesinde MÖ 4. binyıl ortalarından itibaren bir değişim ortaya çıktığı gibi, bu coğrafya, bölgelerarası ilişki ağına da dâhil olmaya başladı. Söz konusu coğrafya sahip olduğu geniş otlak potansiyeli (Işıklı, 2007b: 341) ile mevsimsel şartlara göre hareket hâlinde olan hayvancı topluluklara ev sahipliği yapmaktaydı (Kiguradze & Sagona, 2003: 38-94). Erzurum bölgesi gibi kuzeydeki dağlık yüksek coğrafyanın hareket hâlindeki diğer çoban toplulukları da, güneydeki Mezopotamya coğrafyasının zengin ve aynı zamanda kentli olan halk topluluklarının taleplerini karşılamada önemli figür konumundaydı (Işıklı, 2007b: 341). Ayrıca başta metal ürünler olmak üzere (C. Sagona & A. Sagona, 2009: 537-564) her türlü hammadde kaynaklarına ulaşmada zorluk yaşayan güneydeki Mezopotamya'nın zengin halkları ile hammadde zengini dağlık kuzey halkları arasında erken dönemlerden itibaren kurulan ilişki ağı, belli bir zaman diliminden sonra büyük bir kültürel kompleksin de hazırlayıcılarından biri oldu. Bütün bunların dışında bölgedeki stratigrafik kanıtlar ve radyo karbon analizleri, beş yüz yıldan fazla bir süre devam eden ve hatta Geç Kalkolitik Çağ'ın önemli bir kısmını kapsayan “biçimlenme sürecinin” Karaz gibi büyük bir kültürel kompleksi hazırlamak için yeterli bir zaman dilimi olduğu kabul edilmiştir (Işıklı, 2007b: 341-342).

Erzurum coğrafyası dışında (Işıklı, 2007a: 40-51) İğdır Ovası'nda bulunan Gökçeli ve Yayı yerleşim alanlarında tespit edilen Erken Tunç Çağı I - III dönemlerine ait seramikler arasında ele geçirilen ve yoğun bir şekilde kullanıldığı için günlük hayatta sevilerek kullanıldığı anlaşılan *Nahcivan Kulpları*, Karaz kültürünün İğdır-Ağrı yöresine tanımlamamızda en önemli kanıtlardan biri konumundadır. İğdır Ovası yakınında (batısında) Ağrı (Karaköse) Ovası'nda Yiğnitepe ve Musuri yerleşmelerinde çok sayıda olmasa da Erken Tunç Çağı çanak çömlekleri ele geçirilmiştir. Dağlık Doğu Anadolu coğrafyasında Erken Tunç Çağı kültürüne ait arkeolojik verilerin topladığı bölgelerinden bir diğeri de Muş yöresidir (Yaylalı, 2007: 167). Muş yöresinde C. Burney tarafından

gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonucunda önemli buluntular ele geçirilmiştir (Burney, 1958: 157-209). Burney tarafından gerçekleştirilen söz konusu bu yüzey araştırmaları sonucunda Muş Ovası'nda, Erken Tunç Çağı'na ait merkezler saptanmıştır (Burney, 1958: 157-209; Yaylalı, 2007: 167). Burney tarafından saptanan yerleşim alanlarına ek olarak çanak çömlek buluntuları ışığında Yaylalı'ya göre Bozbulut (Kömüs), Yeroluk (Piklis), Suboyoz (Hınanz), Yürekli (Yekmal), Gerçaviri (Gırçay), Çukurbağ 4 (Orgönüş 4), Durugöze 1 (Tifnik 1), Elmakaya (Later), Mollakendi (Mollakent), Yağmurlu (Misaksin) ve Tepeköy gibi Erken Tunç Çağı'na ait bazı yeni merkezler saptanmıştır (Yaylalı, 2007: 167).

Muş yöresinde ele geçirilen buluntular genelde perdahlı, yüksek ısıda pişmiş, dışı gri-siyah, içi kırmızı renkli Erken Tunç Çağı I seramikleri şeklindedir (Yaylalı, 2007: 167). Bu örnekler Trankafkas ya da Karaz seramiği olarak tanımladığımız örneklere bire bir uymamaktadır. Ancak Eretepe'de ele geçirilen seramikler doğrudan klasik Karaz serimiğini temsil etmektedir (Rothman, 1994: 296). Anılan merkezlerde Erken Tunç Çağı I seramikleri dışında Erken Tunç Çağ II - III dönemlerine ait ancak Erken Tunç Çağı I seramiklerine göre ateşte pişirilme süreleri daha az, kolay kırılabilen iç ve dış yüzü aynı renkte ve genellikle koyu siyah renge sahip seramikler de ele geçirilmiştir. Muş yöresinde bulunan ve Karaz kültürünün özelliklerini yansıtan çanak çömlekler her ne kadar yerel farklılıklara sahip olsa da, Van'da Dilkaya ve Van Kale Höyük'te, Elazığ - Malatya yöresinde Değirmentepe, Tepecik, Könk, Avşankale, Taşkun ve Arslantepe ile Bayburt'ta Büyüktepe Höyük'te görülen (Yaylalı, 2007: 167) Karaz kültürüne ait seramiklerle bazı benzer özelliklere sahiptir (Rothman & Kozbe, 1997: 105-126).

Rothman'a göre Muş coğrafyasında Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilen Karaz kültürüne ait seramiklerin ele geçirilmesi Kafkasya'dan Doğu Anadolu Bölgesi'ne yönelik göçler veya ticari ve kültürel ilişkilerle bağlantılıdır (Rothman, 1992: 284). Yaylalı'ya göre ise Muş coğrafyasının Kafkasya, Batı İran, Doğu Anadolu ve Mezopotamya coğrafyasına ulaşan yolların kesiştiği bir noktada bulunması Karaz kültürünün bu coğrafyaya yayılmasında etkili olmuştur (Yaylalı, 2007: 167). Dağlık Doğu Anadolu'nun bir diğer bölgesi olan Van yöresine baktığımızda ise (Burney & Lang, 1971: 50-63) Ernis, İremir, Van

Kalesi (Tarhan & Sevin, 1990: 355-376) Hino, Karagündüz, (Sevin & Kavaklı & Özfırat, 2000: 409-420) Keçinas, Aşağı Mollahasan, Zülfübulak, Bişikümbet, Adilcevaz (Yaylalı, 2007: 167) ve Tilkitepe (Kınal, 1954: 77-79) gibi yerleşim alanlarından Erken Tunç Çağ I ve II dönemlerine ait Erken Transkafkas seramikler ele geçirilmiştir. Özellikle Ernis yerleşim alanında ele geçirilen buluntuların (Yaylalı, 2007: 167) Geoy Tepe (Young 1965: 53-85), Trialeti (Helwing & Özfırat 2006: 1-5) ve Liz gibi yerleşim alanlarındaki örnekler arasında bulunan benzerlikler üzerinde durulmaktadır. Yaylalı'ya göre Ernis, İremir ve Adilcevaz'da ele geçirilen kabartma, oluk ve baskı bezemeliyle birlikte kabartma bezemesiz koyu renkli, parlak perdahlı seramiklerin, Erken Tunç Çağ'a ait Karaz örnekleriyle olan benzerlik Karaz kültürünün Van yöresine kadar yayılım gösterdiğini kanıtlamaktadır (Yaylalı, 2007: 167-168).

A. Çilingiroğlu tarafından uzun yıllar Van yöresinde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda Dilkaya ve Ovapınar Höyükleri'nde ele geçirilen buluntular, başta Van yöresi olmak üzere Dağlık Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erken Tunç kültürüne dair önemli veriler ortaya koymuştur (Çilingiroğlu, 1985: 151-162; Çilingiroğlu, 1986: 81-94; Çilingiroğlu, 1987a: 229-247; Çilingiroğlu, 1987b: 16). Örneğin Dilkaya Höyüğü'nde Erken Transkafkas kültürünün karakteristik özelliğini temsil eden ve erken evrelerde inşa edildiği düşünülen yuvarlak planlı evlerin yanında, geç evrelere ait olduğu düşünülen dikdörtgen planlı evler açığa çıkarılmıştır (Çilingiroğlu, 1987a: 230; Yaylalı, 2007: 168) . Bunların yanı sıra Dilkaya Höyüğü'ndeki yerleşim alanıyla birlikte mezarlık alanında ele geçen çok sayıda siyah yüzlü, perdahlılar yanında kabartma, oluk ve kazıma bezemeliiler (Çilingiroğlu, 1985: 151-162; Yaylalı, 2007: 168) ile Nahçıvan kulplarının yer aldığı Erken Transkafkas seramiklerinin çok büyük bir kısmı, Erken Tunç Çağı II, geri kalan kısmı ise Erken Tunç Çağı III dönemlerine tarihlendirilmiştir (Çilingiroğlu, 1985: 151-162; Yaylalı, 2007: 168).

Erken Tunç Çağı III Dönemi'nin sonlarında ise Van Havzası'nda, özellikle Erciş yakınındaki Çelebibağ Höyüğü dışında, Erçek Gölü kıyısındaki Karagündüz ile Van Gölü kıyısındaki Dilkaya ve Van Kalesi Höyüğü'nün bulunduğu bölgelerin neredeyse tamamıyla tenhalaştığı, yapılan arkeolojik kazılarla tespit edilmiştir. Hatta bir yerleşim alanı yıkılınca üzerine hemen yenisinin inşa edildiği, kerpiç duvarlı İlk Tunç Çağı'nın daha önceki dönemlerine

ait köylerin, bu çağın sonlarına doğru birden bire boşaldığını, akabinde ise yeni bir inşaattan özenle kaçınıldığına şahit oluyoruz. Yapılan radyokarbon analizleri, Karagündüz Höyüğü'nde bu tarz gelişmelerin MÖ 2400 - 2300 yıllarına doğru başladığını ortaya çıkarmıştır. Bütün bunlar aynı zamanda höyük türü yerleşim alanlarının yaklaşık bin yıl süreyle boş kaldığını ortaya koymuştur. Yüzey araştırmalarına göre Van Havzası'nın doğusunda, Gürpınar Ovası'ndaki İremir, kuzeydoğu kıyı yakınındaki Adır, Muradiye Ovası'ndaki Ovabağ ve batı kıyıda Adilcevez'daki Kümbet höyükleri de bu türde bir ıssızlaşmadan izler taşır. Benzer özellikler Muş Ovası'nda da görülmektedir. Aynı zamanda bahsettiğimiz bütün bu gelişmeler Transkafkasya coğrafyasında da görülür (Sevin, 2011: 343).

Orta Tunç Çağı ile birlikte Doğu Anadolu Bölgesi sosyo-ekonomik ve kültürel yönden yepyeni bir görünüm kazanmıştır. Bu çağın başlarında Dağlık Doğu Anadolu'da birbiriyle akraba olarak tanımladığımız kültürler yaşamıştır. Modern Cumhuriyet'in kentlerinden olan Muş, Erzurum ve Artvin arasında çekilecek bir hattın doğusunda kalan bölgeler, kuzeyde Kafkaslar'ın güney eteklerinden, doğuda Hazar Denizi ve Urmiye Gölü, güneyde ise Güneydoğu Toroslar'a kadar olan coğrafyayı kapsamaktaydı. Tüm bu alanlarda aynı zamanda ortak bir kültür de ortaya çıkmıştı. Ancak söz konusu bu ortak kültür, Aras Irmağı Vadisi'nde yoğun ve kalıcı bir şekilde görüldüğünden bu kültürü tanımlamak için "Aras Boyalıları Kültürü" adı verilmiştir. Bu kültür, sahip olduğu çanak, çömlek ve yaşam tarzı alışkanlıkları gibi maddi buluntular aracılığıyla çevredeki diğer kültürlerden ayrılmıştır. "Aras Boyalıları Kültürü"nü Dağlık Doğu Anadolu'daki yayılım alanlarına baktığımızda zengin otlakların ve yeşil yaylaların olduğu coğrafi bölgeler karşımıza çıkmaktadır (Özfirat, 2011: 356).

Bu kültüre dair en önemli buluntuların ortaya çıkarıldığı Ağrı Dağı etekleri (Özfirat, 2013: 119-126) ve hemen yanındaki Doğubeyazıt Sinek Yaylası ile Süphan yaylaları Modern Cumhuriyet Dönemi'nde dahi bölge için yaylacılık faaliyetlerinin yoğun bir şekilde sürdürüldüğü önemli otlak alanlardır. Ayrıca Sinek Yaylası'nın ot bakımından zengin olması gerekse de hayvan besiciliği açısından oldukça elverişli şartlara sahip olması nedeniyle Orta Tunç Çağı'nda yoğun bir şekilde iskâna sahne olmuştur. Bu alanlarda ortaya çıkarılan Aras Boyalıları merkezleri, büyük çapta geniş alanlara yayılmış mezarlıklar ve kurgan türü mezar anıtlarıyla temsil edilmiştir. Örneğin Sinek Yaylası'ndaki Suluçem ile

Ağrı Dağı eteklerindeki Gre Herşe ve Mollacem mezarlıkları alçak ya da yüksek kurganlardan oluşmuştur. Ayrıca Süphan Dağı eteklerindeki meralık alanlarda bulunan Yuvadamı, Cemaleddin, Eriklik, Elmakaya, Çaygeldi ve Kırkgöze mezarlıkları ise toprağa açılmış bir çukurun içinde taş örgü ya da basit toprak mezarlar şeklinde inşa edildiği görülmüştür (Özfirat, 2011: 356). Özetle Ağrı il merkezinin doğusunda bulunan Suluçem ilçesi (Özfirat, 2001: 71) ve çevresindeki coğrafyalarda (Ceylan, 2004: 44) Türkiye'nin şimdiye kadar en büyük ve geniş kurganları tespit edilmiştir (Özfirat, 2002: 343).

Ardahan, Kars, Iğdır, Ağrı, Van ve Bitlis illerinin yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğu ve kuzey ucundaki bölgeler, Orta Tunç Çağı'nda ortaya çıkan gelişmelerden en fazla etkilenen yerlerin başında geliyordu. Bahsettiğimiz bu yerleşim alanları aynı zamanda Dağlık Doğu Anadolu coğrafyasının sosyo-ekonomik açıdan radikal değişikliklerin meydana geldiği coğrafi bölgeleri idi. Bu çağda gerek Transkafkasya gerekse Kuzeydoğu Anadolu'da sosyo-ekonomik hayat, tam anlamıyla transformasyona uğramış ve bunun sonucunda göçebe bir aşiret düzenine geçilmiştir. Örneğin İlk Tunç Çağı'nda Erzurum'da Karaz, Pulur, Güzelova ve Sos; Van bölgesinde ise Dilkaya ve Karagündüz gibi höyüklerden alışıktığımız yaşam ve geçim koşulları ve bununla ilişkili materyal kültürü ve hatta inanç sistemlerinde ciddi değişiklikler belirmeye başladı. Orta Tunç Çağı'nda ortaya çıkan gelişmeler sonucunda Dağlık Doğu Anadolu'da irili ufaklı köylerde yaşayan İlk Tunç Çağı (Kura Aras Kültürü) halkları eski alışkanlıklarını bırakmak zorunda kaldı. Özellikle bölgenin sahip olduğu coğrafi şartların etkisiyle küçükbaş hayvan besiciliği ve pastoralist ya da yarı-pastoralist bir sisteme geçilmiştir⁵. Bu çağda bir önceki döneme ait

---

⁵ İlk Tunç Çağı'nda Doğu Anadolu coğrafyasında etkili olan ve oldukça köklü geleneklere sahip olan tarımcı köy sisteminin son bulması ve hemen akabinde neredeyse tümüyle pastoralist, yarı pastoralist aşiret düzenine yani yeni bir ekonomik sisteme geçişi ortaya koyan bu sürece yol açan nedenler nelerdi? Oysaki binlerce yıllık bir tecrübeyi bünyesinde barındıran böylesine köklü inanç ve geçim sistemlerinden hangi nedenlerle vazgeçilmişti? İnsanların yaşam alışkanlıklarında ciddi anlamda değişiklikler yapmasını sağlayan bu denli önemli faktörler nelerdi? Bu sorulara yanıt bulmak sanırım o kadar da kolay olmasa gerek çünkü geniş bir coğrafya üzerinde etkili olan sosyo-ekonomik değişikliklerin nedenleri hakkında birbirine zıt varsayımlar öne sürülmektedir. Kimilerine göre yaşanan bu dönüşüm dışarıdan gelen farklı kültürel özelliklere sahip gruplar tarafından sağlanmıştır. Bazıları ise bütün bunlara yerel bir evrimleşmenin neden olduğu düşüncesindedir. Ayrıca iklimsel ve çevresel etkiler de ön plana çıkarılarak bulunmaktadır. Sevin'e göre yaşanan bütün bu değişikliklerde çevre ve iklim faktörü oldukça önemlidir. İklimsel değişikliklere bağlı olarak doğal çevrede ortaya çıkan değişimler pekâlâ insanları yeni bir yaşam

Başlangıçtan Orta Demir Çağı'na Kadar Dağlık Doğu Anadolu'nun Sosyo - Ekonomik Yapısı

olan alüvyonlu düzlüklerdeki höyük türü eski yerleşmeler terk edilmiştir. Yer seçimi ve planlama konusunda ise önemli değişim ve gelişmeler ortaya çıkmış ve yaşamsal faaliyetler otlak ihtiyacından dolayı yüksek yaylalara taşınmıştır (Sevin, 2011: 343).

MÖ 4500 - 4000 yıllarından sonra belirmeye başlayan yeni iklim özellikleri sonucunda ortaya çıkan koşullar ile topografik yapı, Doğu Anadolu'nun doğu ve kuzeydoğu coğrafyalarında yaşayan insanları hayvancılığa dayalı bir yaşam tarzı sürdürmeleri konusunda zorlayıcı bir faktör olmuştur. Elbeteki hayvancılığa dayalı yaşam tarzı beraberinde yeni bir sosyo-ekonomik düzen getirmiştir. Modern çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin bazı yerlerinde varlığını hâlâ devam ettiren aşiret düzeninin temellerinin Orta Tunç Çağı'nda atılmış olması olasıdır. Nitekim gerek Asur gerekse Hitit krali yazıtlara baktığımızda bu coğrafyalarda yoğun bir aşiret yapısıyla karşılaşırız. Hatta söz konusu Asur yazıtlarına göre Doğu Anadolu'daki aşiretlerin sayısı bazen 40'tan 60'a yükselir. Coğrafi yapı ve çevresel özelliklerin uygunluğu Doğu Anadolu'nun doğu ve kuzeydoğusu ile Transkafkasya halklarının hayvancılığa dayalı göçebe ve yarı göçebe hayat tarzını erken dönemlerden itibaren benimsediğini söylemek sanırım anlamlı olacaktır. Binlerce yıldır varlığını devam ettiren bu elverişli coğrafi ortam, modern çağlarda dahi insanların yaylak ve kışlaklar arasında sürüp giden yarı göçebe hayvancılık biçimini devam ettirmesine neden olmuştur (Sevin, 2011: 345-346).

Orta Tunç Çağı ile birlikte Doğu Anadolu'da (Özfirat, 2008: 101-121) tarım ağırlıklı geleneksel yaşam tarzının son bulması sonucunda besicilik ile et ve süt ürünlerine yönelik yarı göçebe yaşam tarzının gelmesi materyal kültüründe derin izler bıraktı. Bu ekonomik gelişmeler Doğu Anadolu'da yaşayan insanların yaşam alışkanlıklarında önemli değişikliklere neden oldu. Örneğin toprağın bereketiyle ilgili olarak kutsal bir ocak etrafında kümelenme sonucunda gelişen ve oldukça köklü bir geçmişe sahip olan anaerki sistem son buldu. Zamanla dinsel inanışlar, ölü gömme adetleri ve mezar biçimleri, metalürji ve nihayet

---

biçimine zorlamış olabilirdi. Hatta insan ırkının Paleolitik Çağı'n sonlarından itibaren sürekli olarak iklimsel değişikliklerle mücadele edip çevreye uyum sağlamaya çalışması, Doğu Anadolu'da İlk Tunç Çağı sonrasında yaşanan dönüşümde iklim ve çevresel faktörlerde yaşanan değişimin anlamlı olduğu düşüncesini ön plana çıkarmıştır (Sevin, 2011: 344).

çanak çömlekte, daha önceki örneklere benzemeyen çok farklı gelişmeler ortaya çıktı. Ölüler taş ve topraktan yapılmış irili ufaklı tepeler altındaki odalara gömülmeye başlandı. Bazı cesetler ise gömülerek yakılmıştı. Bu çağda bölgede gerçekleştirilen metalcilik faaliyetlerine baktığımızda, Kalaylı tunçtan yapılan kılıç ve hançerler, sap delikli baltalar, kovanlı mızrak uçları, kancalar, altın ve gümüş kaplar ile zengin mücevherat, sıradışı göz alıcı bir teknoloji, hüner ve estetiğe kavuşmuştu. (Sevin, 2011: 346-348). Özellikle kurgan mezarlarda ele geçirilen bu eserler (Özfirat, 1993: 359-377), Orta Tunç Çağı'nın ortalarından itibaren Doğu Anadolu yaylalarında ve Transkafkasya'da elit ya da yönetici sınıf olarak tanımlayabileceğimiz bir grubun varlığını göstermiştir (Özfirat, 2004: 89-102; Kushnareva, 1997: 1-234). Kurganların boyutları ise (Yakar, 1990b: 597-606) gömülen kişinin toplum içerisinde sahip olduğu statüye göre değişmiştir (Köroğlu, 2011: 20).

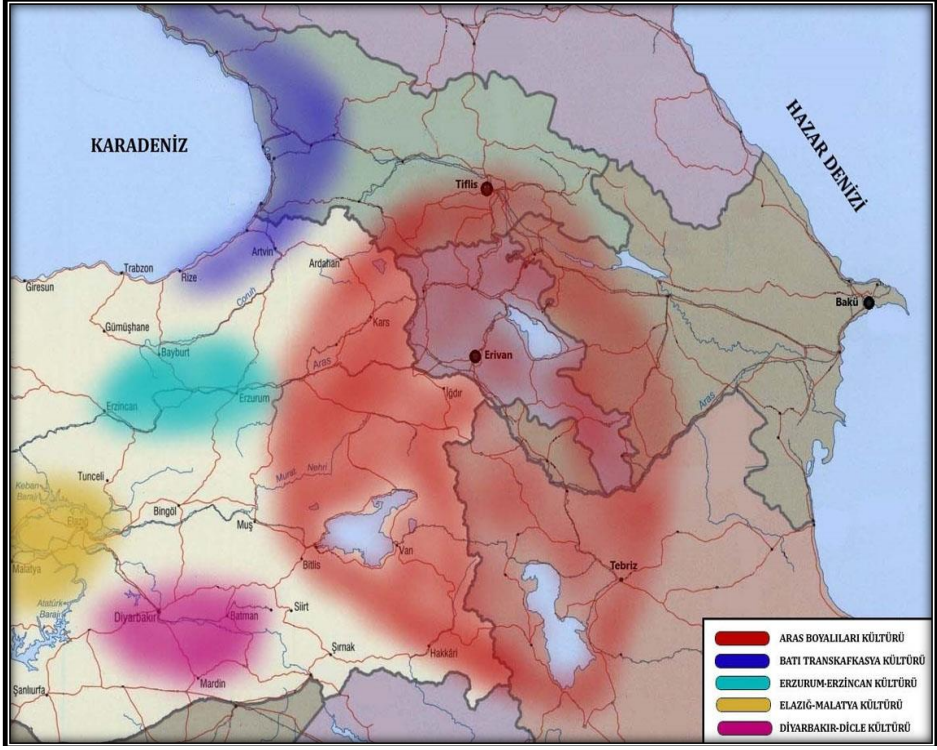
A. Sagona tarafından Sos Höyük'te yürütülen kazılarda (A. Sagona & C. Sagona 2009: 537-563; Sagona, 2000: 329-373; Sagona, 2010: 42-52) burada kökleri çok eskilere kadar giden geleneklere bağlı tutucu köy yaşamının MÖ 1500 yıllarına kadar sürüp gittiğini ortaya koymuştur. MÖ 3. binyılın sonlarına doğru ve MÖ 2. binyılın başlarında Sos Höyük'te ölüler 2 metre derinlikteki kuyular içerisinde toprağa verilmek suretiyle (Sevin, 2011: 356-357) "Trialeti ölü gömme tarzı" olarak tanımladığımız gelenek (Kushnareva, 1997: 89-114) artarak ve gelişerek devam etmiştir. Bu yerleşim alanında ortaya çıkarılan içlerinde yuvarlak ocaklar ve kil ile sıvanmış sedirlerin bulunduğu taş temelli dikdörtgen ya da basit yuvarlak planlı konutlar (Sagona, 2010: 42-52; A. Sagona & Erkmen & C. Sagona & Howells 1997: 181-226; A. Sagona & C. Sagona, 2000: 56-127; C. Sagona & A. Sagona, 2009: 537-564; Sevin, 2011: 356-357) yerleşik yaşamda herhangi bir kesintinin olmadığını aksine bir devamlılığın varlığını kanıtlamıştır. Gümüş parlaklığına sahip ve siyah açkılı olan martkopi türü kap kacaklar ile İlk Tunç Çağı'nın parlak siyah açkılı geleneksel çanak çömlekleri çok fazla bir değişime uğramadan MÖ 2. binyılın ortalarına kadar kullanılmıştır (Sevin, 2011: 356-357). Ayrıca bölgede Orta Tunç Çağı'nda yaşanan göçebe yaşam tarzı sonucunda günlük hayatın içerisinde çoğunlukla taşınabilir öğeler ve bu gruplar tarafından kullanılan geçici barınaklar yer almaya başlamıştır. Kısacası bu yarı göçebe kültürde günlük hayatın mobilizasyonunu yavaşlatmayacak öğeler yoğunlukta idi (Cribb, 1991: 221).

Başlangıçtan Orta Demir Çağı'na Kadar Dağlık Doğu Anadolu'nun Sosyo - Ekonomik Yapısı

Dağlık Doğu Anadolu'nun Son Tunç Çağı'na baktığımızda ise Orta Tunç Çağı'nda etkili olan pastoral yaşam tarzı, Son Tunç Çağı ile birlikte farklı toplumsal modellere doğru dönüşme sürecine girdi. Elbette ki hayvancılık faaliyetlerine dayalı göçebe yaşam tarzı hâlâ varlığını devam ettirmekteydi. Ancak Son Tunç Çağı'nda değişen sosyo-ekonomik şartlarla birlikte eskinin göçebe aşiret yapısı daha ileri bir siyasal ve sosyal yapılanmaya doğru evrildi. Dönemin halkları arasında yer seçimine dair farklı ilkeler ortaya çıktı. Örneğin yaylaklar ve kışlaklar arasındaki mesafenin fazla olmadığı ve artan mal varlıkları ile birlikte sabit ve korunmalı mesken gereksiniminin ön plana çıktığı yeni anlayış tarzı gelişti. Muş, Bitlis, Van, Ağrı illerinde görülen ve taştan surlarla çevrili şato görünümlü kale tarzı yapılar bu gereksinim sonucu ortaya çıkmış olabilir. Ayrıca Asur kral yazıtlarında MÖ 13 - 11. yüzyıllarda Van Gölü Havzası'nda (Sevin, 2011: 364) Himme, Uatqun, Maşgun, Salua, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun isimlerini taşıyan (Pınarcık, 2012: 459-482) sekiz büyük aşiretin varlığından bahsedilmiştir (Sevin, 2011: 364). Söz konusu yazıtlara göre Asur, bu aşiretlerin tamamını temsil eden "Uruadri" ismini vermiştir (Grayson, 2002: 183-184). Ayrıca Van Gölü'nün güney ve güneybatısında yer alan modern Muş, Bitlis, Bingöl, Siirt ve Hakkâri illerine dağılan dağlık bölge halkı ise (Sevin, 2011: 365). "Nairi Ülkeleri" olarak tanımlanmıştır (Grayson, 2002: 183-184; Luckenbill, 1926: 50-249; Tan, 2010: 11-23).

Sırrı TİRYAKİ

Resim 5: Orta ve Son Tunç Çağı Doğu Anadolu Bölgesi'nde Ortaya Çıkan Kültürler (Harita Tarihçi Erol Yılmaz tarafından çizilmiştir).

MÖ 13. yüzyılın başlarından itibaren Dağlık Doğu Anadolu olarak tanımladığımız coğrafyada yaşayan ve Asur yazılı kaynaklarında Uruadri ve Nairi olarak adlandırılan yerel politik güçler, güneydeki en önemli düşmanları olan Asur tehlikesi altındaydı. Asur gibi dış tehlikenin olmadığı dönemlerde ise, Uruadri ve Nairi beyliklerini oluşturan aşiretler, kendi aralarında birbirlerine karşı zengin su kaynaklarını, verimli otlaklara sahip yaylaları ve binlerce küçükbaş hayvanı ele geçirmek için sıklıkla baskınlar düzenlemekteydi. Bunun üzerine yaylalardaki insanların ve hayvanların can güvenliğini sağlamak için savunma kalelerinin inşa edildiği ortaya çıkmıştır. Söz konusu kaleler ortak mimari özellikleri ile arazinin savunma yönünden zayıf olan kısımlarına savunma duvarları yapılarak inşa edilmiştir. Kalelerin duvarlarının güçlendirilmesi amacıyla bastiyon veya kule çıkıntılarına yer verilmemiştir. Hatta yer yer doğal

kayalar da duvar gibi kullanılmıştır. Duvarlarda kullanılan iri taşların sadece birleşme yerleri düzeltilmiştir. Çünkü Tuç Çağı gibi dönemlerde kullanılan çalışma aletleri fazla gelişmediği için oldukça sert bir bileşime sahip olan bazalt ve andezit gibi taşları işleyip onlara şekil vermek hiç de kolay değildi (Belli 2004: 36-37).

Son Tunç Çağı ile birlikte Doğu Anadolu Bölgesi'nde toplumsal örgütlenme giderek gelişti. Toplumsal hayatta görülen bu gelişmelerin metaryal kültürünü de değişime uğratması kaçınılmazdı. Örneğin Van Gölü Havzası'nda Ünseli Evditepe, Aliler Kalesi, Dilkaya, Karagündüz ve Yoncatepe'de gerçekleştirilen kazılar sonucunda, Son Tunç Çağı'nın inanış ve kültür biçimlerine dair önemli bulgulara ulaşılmıştır. Söz konusu bu bilgilere göre MÖ 2. binyılın ikinci yarısı içinde, ilk olarak mezar şekillerinde ve ölü gömme geleneklerinde önemli değişiklikler ortaya çıktı. Bu konudaki en belirgin değişiklik eski dönemin kurgan türü mezar geleneğinin yerini, oda biçimli mezarlara bırakmış olmasıdır. Ayrıca oda tarzı mezarlara belirli bir zaman sürecinde 100 kadar insan gömülmüştü (Sevin, 2011: 365).

Dağlık Doğu Anadolu coğrafyasının kronolojisine dair MÖ 2. binyılın son yüzyılı ile 1. binyılın başları arasındaki dönem için "Erken Demir Çağı" ifadesini kullanmak yerinde bir ifade olsa gerek (Sevin, 2011: 365). Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Son Tunç Çağı'nda Dağlık Doğu Anadolu coğrafyasında ortaya çıkan Uruadri ve Nairi konfederasyonu Erken Demir Çağı'nda da varlığını devam ettirmiştir (Köroğlu, 2011: 12-55). Dağlık Doğu Anadolu'daki höyüklerde ya da mezarlarda ele geçirilen yivli çanak çömlekler ve demir silahlar gibi arkeolojik buluntular, Uruadri ve Nairi olarak tanımladığımız politik güçlerin Erken Demir Çağ kültürüne dair önemli bilgilere sahip olmuştur. Bütün bunlar dışında bölgede tespit edilen Meydantepe, Aşıkhüseyin, Aliler, Yürek, Papaz, Kasımtığı, İt Kalesi, Siyahtaş ve Harabe Kale gibi mimari yapılar bölgenin Erken Demir Çağı'na dair önemli veriler sunmuştur (Erdem, 2011: 61). Ayrıca Asur yazılı kaynaklarında da Erken Demir Çağı için bölgedeki "güçlü dağ kalelerinden" bahsedilmiştir (Erdem, 2011: 61; Grayson, 2002: 14-342; Luckenbill, 1926: 38-199).

Sırrı TİRYAKİ

Yukarıda bahsettiğimiz yerleşim alanları dışında Ernis - Evditepe, Şorik, Karagündüz, Hakkâri, Uncular ve Yoncatepe gibi nekropollerde ele geçirilen çok sayıdaki çanak - çömlek, Erken Demir Çağı'na dair karakteristik kap formları ve bezemelerinin gelişim evreleriyle ilgili değerli bilgiler sunmuştur. Ayrıca bu yerleşim alanlarında Erken Demir Çağı kültürünün en önemli temsilcileri olan içe kapanan ağız kenarlı, ağız kenarından omuza doğru yivlerle bezenmiş çanaklar ile yine aynı grupta değerlendirilen dışa çekik ağız kenarlı, omurgalı çanaklar ele geçirilmiştir. Ayrıca bu yerleşim alanlarında ele geçirilen demirden yapılmış yüzlerce eşya, silah, bilezik, yüzük, saç halkası ve gözlü iğne Erken Demir Çağı'nda Yakın Doğu coğrafyasının demir metalürji tekniğinin gelişimi ve maden endüstrisiyle ilgili önemli fikir vermiştir. Bütün bu veriler Erken Demir Çağı'nda Van coğrafyasının demir metalürjisinin gelişiminde önemli görevler üstlendiğini ve demir işleme tekniğinin buradan komşu coğrafyalara yayıldığını ortaya koymuştur (Belli & Konyar, 2003: 90-91).

MÖ 2. binyıl başlarından itibaren Doğu Anadolu Bölgesi'nde ortaya çıkan ve artarak devam eden, hayvan besiciliğine dayalı yarı göçebe yaşam tarzı, Erken Demir Çağı'nda bölgenin en önemli yaşamsal alışkanlıkları arasında yer almaya devam etmiştir. Bölgenin zengin su kaynaklarına, dağ çayırlarına ve otlak açısından zengin yaylalara sahip olması, hayvancılığa dayalı yarı göçebe yaşam tarzının yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır. Ayrıca kale tarzı yerleşim alanlarında bulunan beylerin hayvancılığa dayalı göçebe yaşam tarzının organizasyonundaki rolü oldukça fazlaydı. Dağlık Doğu Anadolu'nun Erken Demir Çağı'na tarihlendirilen kale, sivil meskenler ve nekropollerin büyük bir çoğunluğu Van Bölgesi'nde yer almıştır. Bütün bunlar MÖ 9. ve 6. yüzyıllar arasında Yakın Doğu coğrafyasında oldukça etkili bir güç olan Urartu Krallığı'nın yönetim merkezi olarak Van Bölgesi'ni seçmesinin aslında bir rastlantı olmadığını ortaya koymuştur (Belli & Konyar, 2003: 90-92).

SONUÇ

Anadolu coğrafyasında insanoğluna dair ilk izler, Paleolitik Çağ'ın erken evrelerine kadar inmektedir. Anadolu coğrafyasındaki yerleşme tarihinin bu kadar yıl eskiye gitmesinin temelinde, elbette ki Anadolu'nun coğrafi ve iklimsel anlamda sahip olduğu avantajlı durumların ciddi katkısı olmuştur. Paleolitik Çağ'dan itibaren iklim şartlarının giderek ılımanlaşmasıyla birlikte çevre şartları

da insanoğlunun yaşamasına uygun hâle gelmiştir. Ayrıca Anadolu'nun barınma ve beslenme açısından sahip olduğu avantajlı konumu, bu coğrafyada sürekli olarak nüfus artışını sağlamıştır. Doğu Anadolu özeline baktığımızda ise daha önce ifade ettiğimiz üzere bölge, Türkiye'nin en yüksek ve sert coğrafyasını temsil etmektedir. Bu durum yerleşme tarihi açısından olumsuz bir durum gibi görünmektedir. Ancak Paleolitik Çağ'dan itibaren insanoğlunun asıl önceliği beslenme ve güvenlik kaygısı olmuştur. Bu süreçte dağlık alanlar, sahip oldukları özelliklerden dolayı güvenlik kaygılarını ciddi anlamda azaltmıştır. Bütün bunların yanı sıra bölgenin sahip olduğu verimli arazi yapısı ve derin vadiler yaşamsal faaliyetler için en uygun alanları oluşturmuştur.

Dağlık Doğu Anadolu'nun Paleolitik Çağ'a tarihlendirilen mağara ve kaya üstü yerleşim alanlarının güvenlik kaygılarını azaltması ve beslenme aktivitelerine kolaylık sağlaması, bölgenin Paleolitik Çağ'dan itibaren yerleşime sahne olmasına katkı sağlamıştır. Neolitik Devrim'le birlikte uygarlığın gelişimi daha farklı yönde evrilmeye başlamıştır. İnsanoğlu artık göçebelik, avcılık ve toplayıcılık gibi olguları bir kenara bırakır ve bütün bunların yerini yerleşik hayat, tarım ve çanak çömlek yapımı gibi uğraşlar almıştır. Bu çağın kesici ve kazıyıcı aletlerini temsil eden obsidyenden yapılmış aletler, insanoğlunun günlük hayatını kolaylaştırmıştır. Bu aletlerin hammaddesini oluşturan obsidyenin özellikle Dağlık Doğu Anadolu'da yoğun olarak bulunması, Neolitik Çağ'da bölgedeki beşeri faaliyetlerin yoğunluğunun artmasına neden olmuştur. Neolitik Çağ'da uygarlığın gelişimi açısından Dağlık Doğu Anadolu'ya düşen en önemli görev, güney bölgelerine obsidyen aktarımında hâlâ ön sıralarda yer almaktır.

Tunç Çağları'nın başlamasıyla, Dağlık Doğu Anadolu'da önemli sosyolojik değişimler yaşanır. Yaşanan bu değişimler bölgede domino etkisi tarzında gelişmelere neden olur. Örneğin bölgenin sahip olduğu geniş otlak potansiyeli, küçük ve büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinin vazgeçilmez ekonomik faaliyetler arasında yer almasını sağlar. Bu durum ise mevsimsel şartlara göre hareket eden ve hayvancılıkla uğraşan grupların varlığını ortaya çıkarmıştır. Hayvancılığa dayalı ekonomik aktivitelerin günlük hayatın içerisinde baskın hale gelmesiyle birlikte bölge göçler için çekim merkezi haline gelmiştir. Özellikle Tunç Çağı'nın erken dönemlerinde hayvancılık ve tarım ekonomisine dayalı yerel grupların varlığı söz konusu olmuştur. Daha sonraki dönemlerde ise daha

çok çobanlık ekonomisinin ön planda olduğu gruplar belirmeye başlamıştır. Zamanla bu çoban gruplar arasında yaşanan sosyo-ekonomik etkileşimlerle birlikte bölgede ortak kültürlere doğru önemli adımlar atılmıştır.

Hayvancılığın yanı sıra madencilik faaliyetleri de bölgenin önemli ekonomik aktiviteleri arasında yer almıştır. Dağlık Doğu Anadolu coğrafyası ile uzak coğrafyalar arasında sürdürülen ticari ilişkiler, bölgede kültürel ve teknolojik anlamda önemli değişimlere neden olmuştur. Uzak bölgelerle kurulan ticari ilişkiler beraberinde ekonomik güçlenmeyi de getirmiştir. Ayrıca bölgede zamanla dinsel inanışlarda, ölü gömme adetlerinde, mezar biçimlerinde, metalürji ve nihayet çanak çömlek yapımında da yeni gelişmeler yaşanmıştır. Bahsettiğimiz bütün bu sosyolojik değişimler, Modern Cumhuriyet Dönemi'nde dahi bölgede varlığını devam ettiren aşiret düzeninin temellerinin Orta Tunç Çağı'nda atılmasına neden olmuştur. Orta Tunç Çağı'ndan itibaren Dağlık Doğu Anadolu'da aşiret tarzı sosyal yapıların ortaya çıkmasının en önemli sebeplerinden biri de Tunç Çağı'nın başlarından itibaren bölgede hayvancılığın ön plana çıkması ve otlak ihtiyacını karşılamaya yönelik bölgede yarı göçebe bir hayat tarzının ortaya çıkmasıdır. Ancak bölgedeki bu tarzı yapılanmalar, Modern Cumhuriyet ile birlikte giderek etkisini yitirmeye başlamıştır. Günümüzde ise artık son evrelerini yaşamaktadır şeklinde bir ifade kullanmak sanırım yerinde olur.

Orta Tunç Çağı'nda Doğu Anadolu'da ortaya çıkan aşiret temelli sosyolojik değişim, zamanla politik yapılanmalar şeklinde evrilir. Dağlık Doğu Anadolu'da ortaya çıkan politik yapılanmalar ise beraberinde sosyo-ekonomik dönüşümler getirmiştir. Nihayetinde bölgede toplumsal örgütlenme giderek yayılmıştır. Unutmamak gerekir ki Asur kral yazıtlarında MÖ 13 - 11. yüzyıllarda Van Gölü Havzası'nda sekiz büyük aşiretin varlığından bahsedilmiştir. Bölgedeki büyük aşiretlerin bir araya gelmesi sonucunda Uruadri ve Nairi isimli yerel politik güçler ortaya çıkmıştır. Uruadri ve Nairi isimli iki yerel politik gücün anlaşarak güç birliğine gitmeleri sonucunda ise Dağlık Doğu Anadolu coğrafyasının en önemli politik gücü olan Urartu Devleti kurulmuştur. Aslında "Paleolitik Çağ'dan Orta Demir Çağı'na kadar geçen bütün zamanlar boyunca Dağlık Doğu Anadolu'da neler yaşandı?" şeklinde bir soru sorulursa buna verilecek en uygun cevap: "Orta Demir Çağı'nda Doğu Anadolu'nun yüksek

yaylalarında kurulan ve Yakın Doğu'nun en önemli askeri ve siyasi güçlerinden biri olan Urartu Krallığı'nın kuruluşuna doğru giden süreç hazırlanmıştır" şeklinde olur.

KAYNAKÇA

ARINÇ, Kenan (2013). *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri*, II. Baskı, Erzurum: Biyosfer Araştırmaları Merkezi.

ATALAY, İbrahim; MORTAN, Kenan (1997). *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

BADALYAN, Ruben & CHATAIGNER, Christine & KOHL, Philip L. (2004). Trans-Caucasian Obsidian: The Exploitation Of The Sources And Their Distribution, in A. Sagona (ed.) *A View from The Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, (Ancient Near Eastern Studies Supplement Series 12) Louvain: Peeters Press.

BALKAN ATLI, Nur (2011). "Kapadokya Obsidiyenleri", *Arkeo Atlas Özel Koleksiyon Sayısı*, Cilt I, İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A. Ş.

BALKAN ATLI, Nur & BINDER, Didier & CAUVIN, Maria Claire & (with BIÇAKÇI, E. & APRAHAMIAN, G. Der & KUZUCUOĞLU, C. (1999). "Obsidian: Sources, Workshops, and Trade in Central Anatolia" Özdoğan, M. and N. Başgelen, eds., *Neolithic in Turkey The Cradle of Civilization New Discoveries*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 133 – 145.

BALKAN ATLI, Nur & BINDER, Didier & CAUVIN, Maria Claire & FAYDALI, Erol (1998). "Kömürcü / Kalatepe Obsidiyen Atölyesi 1997 Kazısı", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı -I. Cilt*, Tarsus: T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.

BELLİ, Oktay (1975). "Doğu Anadolu'da Yeni Arkeolojik Keşifler: Yedisalkım (Put) Köyü Boyalı Mağara Resimleri", *Tarih Dergisi* 28–29, İstanbul, 1 – 40.

BELLİ, Oktay (2003). “Van Bölgesi’ndeki Yeni Boyalı Mağara Resimleri”, *Güven Arsebük İçin Armağan Yazılar*, Editörler: Mihriban Özbaşaran – Oğuz Tanındı – Ahmet Boratav, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 29 – 42.

BELLİ, Oktay (2004). “Doğubayazıt Bölgesi’nde Tunç Çağı Kalelerinin Araştırılması”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, Editör: Oktay Belli, İstanbul: Çekül Vakfı, 19 – 32.

BELLİ, Oktay & KONYAR, Erkan (2003). *Doğu Anadolu Bölgesi’nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropollerini*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Sanat Yayınları.

BIGAZZI, Guiliou & YEĞİNGİL, Zehra & ERCAN, Tuncay & ODDONE, Massimo & ÖZDOĞAN, Mehmet (1997). “Doğu Anadolu’daki Obsidiyen İçeren Volkaniklerin Fizyon Track Yöntemiyle Yaş Tayini”, *Türkiye Jeoloji Bülteni*, C. 40, Sayı 2, 57 – 72.

BURNEY, C. (1958). “Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age”, *Anatolian Studies* 8.

BURNEY, C. & LANG D. M. (1971). *The People of the Hills Ancient Araras and Caucasus*, London: Weidenfeld and Nicholson.

CEYLAN, Alpaslan (2001). *Sarıkamış: Tarih ve Arkeolojik Araştırmalar*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları.

CEYLAN, Alpaslan (2004). “Doğubayazıt’ın Eskiçağ Tarihine Bir Bakış (İlk Tunç Çağı’ndan Demir Çağı’na)”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, Editör: Oktay Belli, İstanbul: Çekül Vakfı, 41 – 50.

CHATAIGNER, Christine & AKIN, Ayşegül & ARAS, Oğuz (2014). “Kuzeydoğu Anadolu Obsidyen Kaynaklarının Tespitine Yönelik Yüzeysel Araştırmaları”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü 40. Kuruluş Yılı Armağanı: Anadolu’nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 589 – 606.

Başlangıçtan Orta Demir Çağı'na Kadar Dağlık Doğu Anadolu'nun Sosyo - Ekonomik Yapısı

CHATAIGNER, Christine (1998). "Sources des artefacts du Proche-Orient d'après la caractérisation géochimique des artefacts archéologiques", M.-C. Cauvin et al. (éd.), *L'obsidienne au Proche et Moyen Orient: du volcan à l'outil*, Lyon, Maison de l'Orient Méditerranéen, Oxford, B.A.R Inter. Ser. 738, 273 – 324.

CHATAIGNER, C. & IŞIKLI, M. & GRATUZE, B. & ÇİL, V. (2013). "Obsidian Sources in The Regions of Erzurum and Kars (North-East Turkey): New Data", *Archaeometry*, 1 – 24.

CRIBB, R. (1991). *Nomads in Archaeology*, New York: Cambridge University Press.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan (1985). "Van-Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı VII*, Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanllığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 151 – 162.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan (1986). "Van-Dilkaya Höyüğü 1985 Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı VIII, I. Cilt*, Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanllığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 81 – 94.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan (1987a). "Van-Dilkaya Höyüğü Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı IX, I. Cilt*, Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanllığı Eski Eserler Ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 229 – 248.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan (1987b). "Van-Dilkaya Höyüğü Kazısı 1986", *Kazı-Araştırma-Arkeometri Sempozyum Bildirisi Özetleri IX*, Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanllığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 10 – 20.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.

ERDEM, Aylin Ü. (2009). *Doğu Anadolu'da Demir Çağ Yivli Keramik Geleneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir: T. C. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı.

ERDEM, Aylin Ü. (2011). “Doğu Anadolu’nun Demir Çağı Aşiretleri”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR)*, Sayı 14, 59 – 68.

GRAYSON, A. Kirk (2002). *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (To 1115 BC)*, University Of Toronto Press.

GÜNAŞDI, Yavuz (2016). “Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2016-39, 391 – 407.

HELWING, B. & ÖZFIRAT, A. (2005). “Mountains and Valleys. A Symposium on Highland- Lowland Interaction in the Bronze Age Settlement Systems of Eastern Anatolia, Transcaucasia and Northwestern Iran, 9th-13th August 2004, Van, Turkey”, *Arcäologische Mitteilungen aus Iran and Turan 37*, 1 – 5.

IŞIKLI, Mehmet & ERGÜRER, Hatice (2017). “Erken Tunç Çağı Doğu Anadolu Bölgesi Kura- Aras Kültürü’nde Mekân ve Mekân Kullanımına Dair Gözlemler”, *Anadolu, Arkeoloji, Zaman ve Mekân (Dumlupınar Üniversitesi V. Arkeoloji Sempozyumu 10-12 Ekim 2016)*, Editör: Gökhan Çoşkun, Ankara: Bilgin Kültür Sanat, 43 – 64.

IŞIKLI, Mehmet & TAVUKÇU, Ali Yalçın (2008). “Muş-Bulanık Bölgesinden Bir Grup Erken Demir Çağ Seramiği”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, Cilt 0/ Sayı 14, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 81 – 86.

IŞIKLI, Mehmet (2007a). “A Collection of Kura-Araxes Pottery From Kars Museum”, *Aramazd: Armenian Journal of Near-Eastern Studies*, Volume II, Yerevan: Association for Near Eastern and Caucasian Studies, 40 – 51.

IŞIKLI, Mehmet (2007b). “Erzurum Bölgesi’nde Karaz Kültürü’nün Başlangıcı: Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirilmesi” *Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Armağanı, Doğudan Yükselen Işık: Arkeoloji Yazıları*, Hazırlayanlar: Birol CAN & Mehmet IŞIKLI, İstanbul: Zero Prod. Ltd, 325 – 350.

Başlangıçtan Orta Demir Çağı'na Kadar Dağlık Doğu Anadolu'nun Sosyo - Ekonomik Yapısı

IŞIKLI, Mehmet (2011). *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

KINAL, Füzulan (1954). *Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da Tetkik Gezisi Raporu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

KIGURADZE, T. B. & SAGONA A. G. (2003). “On the Origins of the Kura-Araxes Cultural Complex”, *Archaeology of the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond*, edited by A. T. Smith and K. S. Rubinson, 38 – 94.

KOBAYASHI, Katsuji & SAGONA, Antonio (2008). “A Survey Of Obsidian Sources In The Provinces Of Erzurum, Erzincan, Rize And Bitlis 2006”, *25. Araştırma sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, 185 – 196.

KOHL, P. L. (1992). “The Transcaucasian 'Periphery' in the Bronze Age: A Preliminary Formulation”. *Resources, power, and interregional interaction*, edited by E. M. Schortman and P. A. Urban, *Interdisciplinary Contributions to Archaeology*, New York: Plenum Press, 117 – 137.

KORFMANN, M. (1982). *Tilkitepe. Die ersten Ansätze prähistorischer Forschung in der östlichen Türkei (Istanbul Mitteilungen 26)*, Ernst Wasmuth: Tübingen, 1982.

KOŞAY, Hamit Z. & TURFAN, Kemal (1959). “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, *Bulleten 23/91*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 349 – 413.

KOŞAY, Hamit Z. & VARY, Hermann (1967). *Güzelova Kazısı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

KOŞAY, Hamit Z. (1962). “Pulur Kazısı 1961”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı XI. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 25 – 28.

KOŞAY, Hamit Z. (1976). *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları.

KÖKTEN, İsmail Kılıç (1975). “Kars Çevresinde Diptarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Kaya Resimleri”, *Ata Konf. V*, 1971-1972, 95 – 104.

KÖROĞLU, Kemalettin (2011). “Urartu: Krallık ve Aşiretler”, *Urartu: Doğu'da Değişim*, Hazırlayanlar Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 12 – 55.

KUSHNAREVA, K. Kh. & CHUBINISHVILI, T. N. (1970). *Drevniye Kultury Yuzhnogo Kavkaza (Güney Kafkasyanın Antik Kültürleri)*, Leningrad.

KUSHNAREVA, K. Kh. (1997). *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from The Eighth to The Second Millennium B. C.*, Translated by H. N. Michael, Philadelphia: The Universty Museum Universty of Pennsylvania.

LUCKENBİLL, Daniel David (1926). *Ancient Record of Assyrian and Babylonia*, I. Volume, Chicago: The Universty of Chicago Press.

MARRO, Catherine & ÖZFIRAT, Aynur (2003). “Pre-Classical Survey in Eastern Turkey. First Preliminary Report: The Ağrı Dağ (Mount Ararat) Region”, *Anatolia Antiqua XI*, 385 – 422.

ÖZDOĞAN, Mehmet (2011a). “Paleolitik Çağ: İlk Adımlar”, *Arkeo Atlas Özel Koleksiyon Sayısı*, Cilt I, İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A. Ş., s. 30-47.

ÖZDOĞAN, Mehmet (2011b). “Neolitik Çağ: Çanak Çömleksiz”, *Arkeo Atlas Özel Koleksiyon Sayısı*, Cilt I, İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A. Ş., 56 – 73.

ÖZDOĞAN, Mehmet (2011c). “Neolitik Çağ: Çanak Çömlekli”, *Arkeo Atlas Özel Koleksiyon Sayısı*, Cilt I, İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A. Ş., 78 – 95.

ÖZFIRAT, Aynur & MARRO, Catherine (2004). “2002 Yılı Van, Ağrı ve İğdır İlleri Yüzey Araştırması”, *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I. Cilt, Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 15 – 32.

Başlangıçtan Orta Demir Çağı'na Kadar Dağlık Doğu Anadolu'nun Sosyo - Ekonomik Yapısı

ÖZFIRAT, Aynur (1993). “M.Ö. II. Binyıl Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar”, *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, 359 – 377.

ÖZFIRAT, Aynur (2001). *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (MÖ 2000)*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

ÖZFIRAT, Aynur (2002). “Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'ndan M.Ö. 2. Binyıl Kurganları”, *Bellekten*, Cilt LXVI, Sayı 246, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1 – 29.

ÖZFIRAT, Aynur (2004). “Ağrı Dağı Arkeolojik Yüzey Araştırması”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, Editör: Oktay Belli, İstanbul: Çekül Vakfı, 89 – 102.

ÖZFIRAT, Aynur (2008). “The Highland Plateau of Eastern Anatolia in the Second Millennium BCE: Middle/Late Bronze Ages”, *Ceramics In Transitions Chalcolithic Through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia*, Ancient Near Eastern Studies Supplement 27, Edited by Karen S. Rubinson and Antonio Sagona, Leuven – Paris-Dudley. MA: Peeters, 101 – 122.

ÖZFIRAT, Aynur (2011). “Aras Boyalıları”, *Arkeo Atlas Özel Koleksiyon Sayısı*, Cilt I, İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A. Ş., 356 – 357.

ÖZFIRAT, Aynur (2013). “Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2011”, *34. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, Çorum: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 119 – 126.

PINARCIK, Pınar (2012). “Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt/Volume XXVII, Sayı/Number 2 Aralık/December 2012, 459 – 482.

PIRO, Jennifer J. (2009). *Pastoralism in the Early Transcaucasian Culture: The Faunal Remains from Sos Höyük*, A dissertation submitted in partial

fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy
Department of Anthropology New York University, East Eisenhower Parkway:
ProQuest LLC.

ROTHMAN, M. S. (2003). “Ripples in the Stream: Transcaucasia-Anatolian Interaction in the Murat/Euphrates Basin at the Beginning of the Third Millennium B.C.” *Archaeology of the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond*, edited by A. T. Smith and K. S. Rubinson, Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology, 95 – 110.

ROTHMAN, Mitchell S. & KOZBE, Gulriz (1997). “Muş In The Early Bronze Age”, *Anatolian Studies*, Vol. 47, Ankara: British Institute, 105 – 126.

ROTHMAN, Mitchell S. (1992). “Alpaslan Baraj Gölü Alanında Muş Ovasında Yüzey Araştırmaları Ön Rapor, 1991”, *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 279 – 295.

ROTHMAN, Mitchell S. (1994). “Doğu Anadolu Plato Yöresi Çerçevesinde Muş Ovası Seramiği”, *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 295 – 304.

ROTHMAN, Mitchell S. (2015). “The Changing Organisation of Kura Araxes Culture”, *International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures*, Proceedings I, Edited by Mehmet Işıklı – Birol Can, Cambridge Scholars Publishing, 121 – 131.

SAGONA, A. & ERKMEN, M. & SAGONA, C. & HOWELLS, S. (1997). “Excavations at Sos Höyük, 1996. Third Preliminary Report”, *Anatolica XXIII*, 181 – 226.

SAGONA, Antonio & PAUL, Zimansky (2015). *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri: MÖ 1.000.000 – 550*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

SAGONA, Antonio & PEMBERTON, Elizabeth & McPHEE, Ian & SAGONA, Claudia (1995). “Büyüktepe Höyük 1993 Activities”, *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 161 – 164.

Başlangıçtan Orta Demir Çağı'na Kadar Dağlık Doğu Anadolu'nun Sosyo - Ekonomik Yapısı

SAGONA, Antonio & SAGONA, Claudia (2000). “Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000: Fifth Preliminary Report”, *ANES* 37, 56 – 127.

SAGONA, Antonio (1984). “The Caucasion Region in The Early Bronze Age”, Part 1-3, *British Archaeological Reports (BAR) International Series 214 (iii)*, New York: Oxford Universty Press, 3 – 139.

SAGONA, Antonio (1998). “Social Identity and Religious Ritual in the Kura-Araxes Cultural Complex: Some Observations from Sos Höyük” *Mediterranean Archaeology Vol. 11*, Identities In The Easternmediterranean In Antiquity: Proceedings of a Conference held at the Humanities Research Centre in Canberra 10–12 November, 1997 (1998), Published by: Meditarch, 13 – 25.

SAGONA, Antonio (2000). “Sos Höyük and the Erzurum Region in the Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia”, *Chronologies des pays du Caucase et de l'euphrate aux IV-III Millenaires: Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 Decembre 1998* (Ed. C. Marro - H. Hauptmann) *Varia Anatolica* 11 (2000) 329 – 373.

SAGONA, Antonio (2010). “Sos Höyük; Erzurum Yakınında Antik Bir Yerleşim”, *Geçmişten Geleceğe Armağan: Arkeolojik, Kültürel ve Estetik Yansımaları*, Edited by Mehmet Işıklı, Erhat Mutlugün, and Mine Artu, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 42 – 52.

SAGONA, Claudia & SAGONA, Antonio (2009). “Encounters With The Divine İn The Late Prehistoric Period Of Eastern Anatolia And Southern Caucasus”, *Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 537 – 564.

SARAÇOĞLU, Hüseyin (1956). *Doğu Anadolu*, Cilt I, İstanbul: Maarif Basımevi.

SEVİN, Veli & KAVAKLI, Ersin & ÖZFIRAT, Aynur (2000). “Karagündüz Höyüğü 1998 Yılı Kazıları”, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Cilt*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 409 – 420.

SEVİN, Veli (2003a). *Anadolu Arkeolojisi*, Genişletilmiş Üçüncü Basım, İstanbul: Der Yayınları.

SEVİN, Veli (2003b). *Eski Anadolu ve Trakya: Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İstanbul: İletişim Yayınları.

SEVİN, Veli (2011). “Orta ve Son Tunç Çağı Doğu Anadolu”, *Arkeo Atlas Özel Koleksiyon Sayısı*, Cilt I, İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A. Ş., 342 – 367.

TAN, Armağan (2010). *Urartu Krallığı'nın Kuruluşu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: T. C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı – Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı.

TARHAN, Taner & SEVİN, Veli (1990). “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1988”, *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt I, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 355 – 376.

ÜNSAL, Veli (2006). “Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 16, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Müdürlüğü, 127 – 142.

YAKAR, Jak (2014). *Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları: Neolitik ve Kalkolitik Çağ Toplumlarının Sosyo-Ekonomik Yapıları, İnanç Sistemleri ve Teknolojileri*, Cilt I, İstanbul: Homer Kitabevi.

YAKAR, Jak (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi*, Çeviren Selen Hırçın Riegel, İstanbul: Homer Kitabevi.

YAKAR, Jak (1985). *The Later Prehistory of Anatolia: The Late Chalcolitic and Early Bronze Age*, British Archaeological Reports International Series 268, Oxford University Press.

YAKAR, Jak (1990a). “The Chronology of the East Anatolian Early Bronze Age”, *Eretz-Israel 21*, 93 – 100.

Başlangıçtan Orta Demir Çağı'na Kadar Dağlık Doğu Anadolu'nun Sosyo - Ekonomik Yapısı

YAKAR, Jak (1990b). "Transhumance and the Question of Nomadism in Early Anatolia", *X. Türk Tarih Kongresi*, II. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 597 – 606.

YAYLALI, Serap (2007). "Doğu Anadolu Erken Tunç Kültürü", *Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Armağanı, Doğudan Yükselen Işık: Arkeoloji Yazıları*, Hazırlayanlar: Birol CAN & Mehmet IŞIKLI, İstanbul: Zero Prod. Ltd, 165 – 188.

YOUNG, Jr., T.C., "A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran, 1500-500 B.C.", *Iran III*, 1965, 53 – 85.